

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Факультет політико-інформаційного менеджменту
Кафедра політології та національної безпеки

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему: **«Непотизм у Турецькій республіці у період президентства Реджепа
Таїпа Ердогана»**

Виконав студент II курсу, групи МПл-21
спеціальності 052 Політологія
освітньо-професійної програми «Політологія»
Тищук Володимир Анатолійович

Керівник – кандидат політичних наук,
старший викладач
Малиновська Наталія Вікторівна

Рецензент – кандидат історичних наук, доцент
Якубович Михайло Михайлович

Острог, 2020 рік

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕПОТИЗМУ	8
1.1 Визначення непотизму. Кронізм та фаворитизм як похідні форми від непотизму.....	8
1.2 Етична проблема непотизму та фаворитизму. Позитивні та негативні аспекти проблеми.....	13
1.3 Мережевий підхід для аналізу зв'язків.....	18
РОЗДІЛ 2. ФОРМИ ТА НАПРЯМИ НЕПОТИЗМУ В ПОЛІТИЦІ ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ	21
2.1. Історичні умови формування непотизму в Туреччині.....	21
2.2 Структура та форми прояву турецького непотизму.....	25
2.3. Вплив непотизму на якість урядування (WGI).....	42
РОЗДІЛ 3. ОПОЗИЦІЙНІ НАСТРОЇ ТА ФОРМИ БОРОТЬБИ З НЕПОТИЗМОМ РЕДЖЕПА ТАЇПА ЕРДОГАНА	50
3.1. Недоліки політики непотизму Реджепа Таїпа Ердогана для Турецької Республіки.....	50
3.2. Опозиція непотизму та політиці Реджепа Ердогана	54
ВИСНОВКИ	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	66

ВСТУП

Постановка проблеми: у цій роботі ми хочемо дослідити проблему неформальних відносин та зв'язків у Турецькій республіці, а саме — непотизму. Ми беремо до уваги те, що наразі (втім, як і в минулі періоди історії) в цій країні відсутні стабільні демократичні інститути, а відтак, їх роль на себе перебрали недемократичні аналоги. У нашому випадку, справедливу і чесну боротьбу за підтримку громадян на всіх рівнях виборів і конкуренцію на право займати високі державні посади замінили непотизм та патрон-клієнтелістські відносини між президентом і його найближчим оточенням та представниками бізнес-структур. Проблемою є і те, що непотизм є частиною соціальних, економічних та політичних зв'язків не тільки у вищих посадових осіб і влади, а й у нижчих рівнях. Незважаючи на те, що це є доволі архаїчна система зміни влади, непотизм, як інститут, зміг переформатуватися і адаптуватися до нових умов. Для утримання влади і забезпечення перемоги на виборах чинному президенту Реджепу Ердогану потрібно було створити рівні неформальних патронажних зв'язків — клієнтелізм (горизонтальна взаємодія партії та електорату, допомога виборцям) та непотизм (призначення на вищі посади родичів, найближчих бізнесменів та співпраця з бізнес-структурами). Яскравими проявами посилення родинних та бізнес-зв'язків є призначення сина Р. Ердогана, Білала Ердогана на посаду одного з директорів державного фонду «Оккуляр» (2013 року) або, наприклад, передача одного з найбільших танкових заводів у січні 2019 року до корпорації ВМС, одним з директорів якої є приближений бізнесмен Етем Санчак.¹ Сюди ж можна додати і одруження Сумейє Ердоган (донька президента) із бізнесменом Сельчуком Байрактаром, який володіє частиною оборонної промисловості і поставляє бойові безпілотні дрони до турецьких ЗС.² В цій роботі ми будемо акцентувати увагу на непотизмі — саме у вищих

¹ Bekdil B. Underlying nepotism? Military tank factory becomes part of Turkish-Qatari venture [Електронний ресурс] / Burak Bekdil // DefenseNews. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.defensenews.com/global/europe/2019/01/25/underlying-nepotism-military-tank-factory-becomes-part-of-turkish-qatari-venture/>.

² Turkish Bayraktars striking Artsakh are Erdogan's family business [Електронний ресурс] // MediaMax. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://mediamax.am/en/news/special-report/39677/>.

державних та бізнесових рівнях приймаються рішення про призначення та будуються фінансово-економічні зв'язки. ***Ми хочемо дослідити рівень непомізму у владі та виміряти його вплив на ефективність урядування (WGI – World Governance Indicators).*** Тому нас цікавлять такі конкретні проблеми/питання:

1) яка мережа родинних зв'язків у владі?; 2) які є зв'язки в президента Реджепа Таїпа Ердогана із бізнесменами? та 3) які родичі та хто із близького оточення Р. Т. Ердогана знаходиться на керівних посадах та як це впливає на якість урядування?

Ступінь розробки проблеми. Огляд літератури. На сьогодні існує багато наукових статей та досліджень на тему неформальних інститутів, зокрема непомізму та патрон-клієнтелістських відносин, і здебільшого це західні науковці зі сфери політичної науки та, як не дивно, турецькі вчені, які досліджують неформальні відносини протягом років. Варто зазначити, що й українські науковці, посилаючись на класичні праці (наприклад, Adam Bellow “In praise of nepotism”) теж досліджують тему родинних і бізнес-відносин в українській політиці. Як і будь-яка сфера та напрям дослідження політичної науки, тема неформальних відносин, зокрема непомізму, кронізму та фаворитизму, не позбавлена розбіжностей у розумінні понять та вибору підходів. Цю тему досліджували такі науковці як: Адам Беллоу – вважається одним із авторів класичних робіт з непомізму, в якій він критикує це явище, на прикладі США та виборів президента. На противагу цьому, австралійський вчений Девід Соломон у роботі «*Nepotism, patronage and public trust*»³ критикує деякі положення – 1) випадки непомізму не можуть бути узагальнені як «виключно негативні та неетичні», оскільки існують також позитивні призначення; 2) непомізм не варто звужувати лише до спорідненості, тому що спорідненість означає близьких родичів і виключає чоловіка/дружину, а також інших менш близьких родичів (діти братів/сестер, кузини і кузени). Сюди ж він додає і

³ Solomon D. *Nepotism, patronage and public trust* [Електронний ресурс] / David Solomon. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://apo.org.au/sites/default/files/resource-files/2014-02/apo-nid38227.pdf>.

близьких друзів, соратників і партнерів, які відносяться до явища кронізму, але із зазначенням, що непотизм – поняття узагальнене і широке, куди і входить кронізм та фаворитизм. Також варто зазначити і канадського дослідника Пітера Яскевича (Peter Jaskiewicz)⁴ та його роботу («Is Nepotism Good or Bad? Types of Nepotism and Implications for Knowledge Management»), в якій він виділяє два типи непотизму — право непотизму (*entitlement nepotism*) та взаємний непотизм (*reciprocal nepotism*). В цій роботі автор виділяє позитивні сторони взаємного непотизму, який полегшує управління і передачу неявних знань (*tacit knowledge*). Сабрі Сайярі, турецький професор, який досліджує неформальні клієнтелістські відносини в турецькій політиці та суспільстві («Clientelism and Patronage in Turkish Politics and Society»), або ж Кадір Йилдирим — роботи про персоналістські патронажні зв'язки президента Реджепа Ердогана з бізнесом (Clientelism 2.0 vs. democracy in Erdogan's 'New Turkey'). Із українських вчених, які досліджують непотизм та клієнтелізм можна відзначити Ю. Мацієвського, який описує неформальні мережі в Україні у своїй монографії «У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014)».

Теоретична основа дослідження. В науковій літературі існує два підходи для розуміння непотизму: 1) біологічний, який опирається на теорію Мейнарда Сміта про родинний відбір (kin selection theory), основною базою якого є припущення, що люди, як і тварини здатні до альтруїзму і для них характерно допомагати один одному, що є корисним для розвитку суспільства та інститутів в цілому; 2) управлінський підхід, за яким непотизм є скоріше негативним явищем, оскільки спричиняє ерозію і деградацію нормального управління, оскільки на роботу приймаються не кваліфіковані працівники і менеджери, а родичі, друзі, знайомі, які часто не мають відповідної кваліфікації та професійних умінь. Таким чином, практикуючи непотизм в різних організаціях, руйнується мотивація та довіра інших працівників та порушується сформований колектив. Це має наслідком

⁴ Jaskiewicz P. Is Nepotism Good or Bad? Types of Nepotism and Implications for Knowledge Management / Peter Jaskiewicz, Klaus Uhlenbruck, David B. Balkin and Trish Reay // Family Business Review. – 2013. – Vol. 26, No 2. – P. 121–139.

неякісне виконання завдань та незадовільні результати праці, що також ведуть за собою конфлікти між працівниками та конфлікти між керівництвом та працівниками.

Предмет дослідження: непотичні мережі;

Мета: встановити та проаналізувати неформальні (родинні, робочі, бізнесові) зв'язки між президентом та оточенням;

Завдання: дослідити передумови формування непотизму: 1) під час перебування на посаді прем'єр-міністра (2003 – 2014 рр.) та 2) президента (2014 – 2020 рр.)

- сформувати базу даних (таблиці Excel) із біографічними даними
- дослідити зв'язки Р. Т. Ердогана та сформувати відповідну модель за допомогою програми UCINET;⁵

Метод: *мережевий підхід* для дослідження клієнтелістських зв'язків та непотизму, за допомогою якого ми сформуємо графічну модель неформальних зв'язків.

Дані: біографічні дані наближених, військових, керівників спецслужб, бізнесу і т. д. до Р. Т. Ердогана, наявні дослідження та статті на тему неформальних зв'язків, звіти про власність та фінансові активи.

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів (два з них мають по три підрозділи та один – два підрозділи), висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків.

⁵ Borgatti, S.P., Everett, M.G. and Freeman, L.C. 2002. Ucinet 6 for Windows: Software for Social Network Analysis. Harvard, MA: Analytic Technologies.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕПОТИЗМУ

1.1 Визначення непотизму. Кронізм та фаворитизм як похідні форми від непотизму.

Основним питанням дослідження цієї роботи є непотичні практики та патронажні мережі, основою яких є неформальний інститут авторитарного режиму — непотизм. Як і в будь-якій суспільній дисципліні, одне і те ж поняття може мати різні визначення, оскільки дослідники практично завжди акцентують увагу на певних умовах та деталях від чого розуміння терміну змінюється. Це є нормальним для політичної науки, адже завдання дослідника — максимально розглянути і дослідити проблему із різних позицій. Непотизм має різні визначення, в залежності від того, що бере до уваги дослідник. Часто поняття плутають або вживають їх як синоніми у роботах, оскільки немає чіткої межі для розрізнення, а інколи ці поняття взаємодоповнюють одне одного. Саме тому ми бачимо потребу в тому, аби розмежувати і описати лише ті терміни, які будуть використані в цьому дослідженні. Також важливо виділити два аспекти розуміння термінів: філологічний (переклад) та інструментальний. У наукових працях існує проблема чіткості та розуміння перекладу: дослідники можуть перекласти самостійно, або послуговуватись словниками. Нерідко переклади розходяться, а отже є велика можливість спотворення змісту оригінальних текстів, що на жаль і трапляється в дослідженнях та наукових роботах. Інший аспект — інструментальний, під яким ми розуміємо що вкладає дослідник у поняття, тому є дуже важливим операціоналізація і конкретизація понять, аби уникнути розбіжностей і неточностей. У цій роботі ми можемо виключити філологічний аспект, як такий, що істотно може вплинути на розумінні терміну: більшість використаних перекладів та літератури адекватно відтворені і суттєво не різняться.

Втім, попри це, все одно існують розбіжності в тому, як і що дослідники вкладають у розуміння понять. Тим не менше, можна виділити спільне визначення:

- **Непотизм** — неформальний інститут, форма взаємодії акторів, основою якої є прийняття на роботу родичів, близьких друзів, соратників, незважаючи на їх кваліфікацію та професійні якості, надання цим особам преференцій, благ та матеріальних вигод.⁶

Непотизм є однією з форм неформальних корупційних відносин. Корупція — досить широке поняття і в неї входять подібні за змістом і значенням терміни подібні до непотизму: **фаворитизм та кронізм**. Дослідники часто замінюють між собою ці поняття, проте кожне з них мають свої аспекти, які не завжди дозволяють вживати їх як синоніми.

Фаворитизм — форма відносин, яка передбачає надання робочого місця, повноважень, ресурсів та преференцій особі, яка може не мати професійних умінь, але симпатизує патрону, тобто є його «улюбленцем» або належить до певної групи осіб. Патрон (особа, яка надає) може ігнорувати профнепридатність, певні прорахунки, невдачі через те, що фаворит йому подобається і він вважає його хорошою людиною, а відтак — хорошим працівником. Особливістю є те, що фаворитом може бути не обов'язково родич. Словник Брокгауза та Ефрона визначає фаворитизм як «пристрасне заступництво улюбленцям і призначення їх на високі посади, незважаючи на відсутність у них ні здібностей, ні знань, які необхідні для служби»⁷

Ознаками фаворитизму виділяють такі:

- надання привілеїв, пільг, заступництва та робочих місць особам, які мають певні переваги перед іншими за рахунок хорошого ставлення, родинних зв'язків (необов'язково), дружніх стосунків;
- загальна схильність надавати перевагу одній людині або групі над іншими;
- відсутність відповідних кваліфікаційних якостей, що потрібні для виконання тієї чи іншої роботи або зайняття посади

⁶ Дем'яненко Б. Л. Непотизм [Електронний ресурс] / Б. Л. Дем'яненко. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://ephshair.phdpu.edu.ua/handle/8989898989/2143>

⁷ Діденко І. НЕПОТИЗМ, ФАВОРИТИЗМ ТА КРОНІЗМ ЯК ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ КОНФЛІКТУ ІНТЕРЕСІВ [Електронний ресурс] / Ірина Діденко // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/8/22.pdf>.

- поширення як у державному, так і в приватному секторах;
- пропозиція робочих місць, укладання контрактів та пропонування ресурсів для членів власної соціальної групи;
- передбачає механізм *quid pro quo*, що набуває непрямої форми.

Кронізм — відносини, за яких на роботу приймають друзів, хороших знайомих, однокласників, одногрупників, колег з попереднього місця роботи, з якими у патрона збереглися хороші відносини і він потребує не стільки ефективного менеджменту, допомоги або ефективності, скільки лояльного ставлення і контрольовану ієрархію, яку легко можна адмініструвати. Головним аспектом цього явища є прийом на роботу не родичів, а друзів та знайомих. Кронізм має дві форми поширення — реляційну та інструментальну. Інструментальна форма спрямована на виконання завдань інструментального характеру та задоволення власного інтересу. Реляційна — заснована на партнерських, дружніх відносинах, лояльному ставленні підлеглого до керівника, що в подальшому переростає у надання неправомірних вигод та переваг.⁸

Головними цілями використання цих інститутів, або як іще називають — «кумівства» є: 1) вибудовування злагодженої системи; 2) відсіювання конкурентних працівників, задля просування родичів, друзів, забезпечення ним працевлаштування та доходів; 3) створення та використання корупційних схем на основі лояльності для «відмивання» коштів, проведення обмежених тендерів на державні закупівлі або будівництва; 4) це також забезпечує стабільність функціонування ієрархії — відсутність конкурентів на потенційне заміщення посади, яку займає патрон, за умови, що відносини між акторами не зіпсуються. Непотизм не є сучасним інститутом взаємодії, таким як конституціоналізм чи поділ влади на гілки, і ця практика застосовувалась Папою Римським, Сікстом

⁸ Діденко І. НЕПОТИЗМ, ФАВОРИТИЗМ ТА КРОНІЗМ ЯК ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ КОНФЛІКТУ ІНТЕРЕСІВ [Електронний ресурс] / Ірина Діденко // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/8/22.pdf>.

IV.⁹ Протягом його папства (1471-1484 pp.) він надавав різні переваги та привілеї родичам, особливо племінникам. Така практика набула поширення у XV–XVI ст., саме так з'явилися «папські» династії Орсіні, Медичі, Борджіа. Папи і єпископи, які взяли обітницю цнотливості, не мали власних нащадків, а тому, щоб утримати владу, вводили племінників і інших родичів до колегії кардиналів. Часто така практика була засобом продовження папської «династії».¹⁰ В сучасних реаліях непотизм притаманний авторитарним країнам, де не відбувається зміна влади та ротація чиновників, а тому стабільність влади досягається побудовою мережі родинних та дружніх зв'язків, об'єднання політико-економічної еліти для монополізації сфер впливу. Такі країни більш вразливі до непотизму, оскільки родичі та друзі авторитарних лідерів непідконтрольні суспільству і не можуть бути зміщені. Варто зазначити, що і демократичні системи, хоч і меншою мірою, але можуть бути вражені непотизмом. Це характерно для країн з перехідною демократією, де старі інститути ще не зовсім ослабли, можуть трансформуватися в гібридні форми, а нові демократичні – ще не сформувалися. В таких випадках відкрито не призначають родичів чи друзів-олігархів, але можуть «прилаштувати» до якогось неpubлічного органу державної влади на вигадану посаду. Наприклад, директором стратегічного напрямку або ж заступником директора. Звісно ж, ця посада високооплачувана і дає повноваження, в тій же мірі є непотрібною — які обов'язки в цієї особи і чому цим не займається власне сам директор або начальник управління.

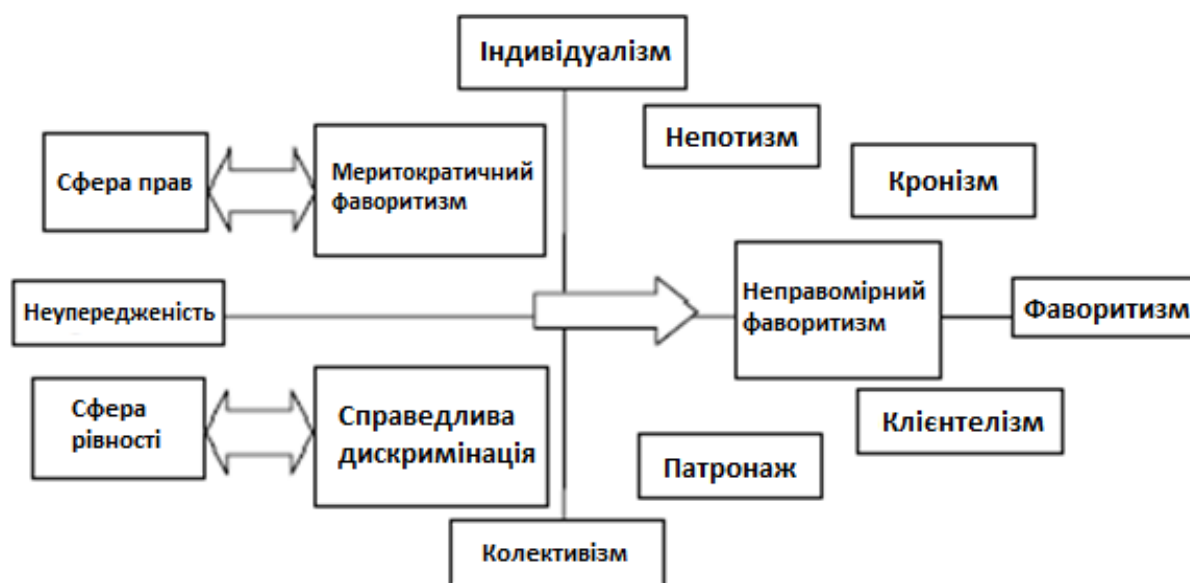
Нижче запропонована двовимірна схема, за якою можна виділити різні форми фаворитизму та непотизму.¹¹ Тут зображені осі, які зображають два лінійні спектри – індивідуальні (діадичні) відносини проти колективних відносин та

⁹ Nepotism Definition [Електронний ресурс] // Merriam-Webster Dictionary – Режим доступу до ресурсу: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/nepotism>.

¹⁰ Дем'яненко Б. Л. Непотизм [Електронний ресурс] / Б. Л. Дем'яненко. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://ephshair.phdpu.edu.ua/handle/8989898989/2143>

¹¹ Safina D. Favouritism and Nepotism in an Organization: Causes and Effects. [Електронний ресурс] / Dinara Safina // Procedia Economics and Finance. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: https://kpfu.ru/staff_files/F600795089/Safina_Dinara_Favouritism_and_Nepotism_in_an_Organization_Causes_and_Effects.pdf.

об'єктивні судження проти фаворитизму. Ліва сторона осі Y складається з двох сфер. Першу можна визначити як сферу індивідуальних та колективних прав та рівності. Друга сфера, близька до центру, вказує на етичні або законні форми фаворитизму. Верхні частини осі X вказують на міжособистісні або діадичні відносини, тоді як нижня частина вказує на більш широкі колективні відносини. Враховуючи це до уваги, ми вносимо етичні та неетичні сторони поведінки, де ліва сторона показує демократичні, справедливі інститути, а права – авторитарні, що базуються більше на особистих вподобаннях патрона.¹²

Відповідно до цієї схеми можна визначити, що: 1) непотизм, фаворитизм та кронізм знаходяться в одному секторі перетину осей і є нераціональним, заснованим лише на особистих вподобаннях патрона, вибором і практикою найму працівників; 2) існує меритократичний фаворитизм – коли особа хоч і є «улюбленцем», але має певний набір здібностей для виконання функцій і частково нівелює негативний вплив непотизму; 3) чим далі фаворитизм від правової сфери, тим більш згубним він є для фірми або системи; 4) фаворитизм може охоплювати більш широку сферу, що переходить в клієнтелізм, практику, яку використовують політичні сили на виборах; втім, в цій роботі ми беремо до уваги сферу індивідуальних відносин між патронами і фаворитами.

¹² Buyukarslan A. THE OVERALL OUTLOOK OF FAVORITISM IN ORGANIZATIONS: A LITERATURE REVIEW / A. Buyukarslan, D. Ozler. // INTERNATIONAL JOURNAL OF BUSINESS AND MANAGEMENT STUDIES. – 2011. – №3. – С. 275–285.

1.2 Етична проблема непотизму та фаворитизму. Позитивні та негативні аспекти проблеми.

Окремим питанням дослідники виділяють етичну проблему непотизму, оскільки цей інститут може мати позитивні та негативні аспекти. Кожен з дослідників приводить аргументи як і на користь використання сімейних зв'язків (Peter Jaskewicz, Klaus Uhlenbruck, David Balkin, Trish Reay, “Is Nepotism Good or Bad? Types of Nepotism and Implications for Knowledge Management”), так і звертають увагу на зловживання непотизмом та ерозію державних інституцій, установ (Rimvydas Ragauskas, Ieva Valeškaitė “Nepotism, political competition and overemployment”)¹³, (Dinara Safina, “Favouritism and Nepotism in an Organization: Causes and Effects”).

Питання щодо того, чи можна фаворитизм та непотизм однозначно пов'язати з негативними для будь-якої організації наслідками, видається спірним. Здавалося б, саме визначення цих понять дає ним негативну оцінку. Справді, фаворитизм та кумівство визначаються як явища, в результаті яких призначаються чийсь фаворити, не гідні посад і не мають ані ділових, ані моральних якостей. Однак призначення прихильника не можна однозначно розглядати як негативний вчинок: людина могла виявитися високоефективним співробітником. Слід зазначити, що в сімейному бізнесі керівні посади так само часто не займають близькі родичі. Ось чому факт працевлаштування, призначення на керівну посаду або підвищення родича або приємної для керівника людини не може бути пов'язаний ні з фаворитизмом, ні з кумівством. Ці явища ідентифікуються лише після повної оцінки певної ситуації та поведінкової моделі людей, що впливають на наслідки для організації. На думку Дінари Сафіні, доцентки Казанського Федерального Університету, наслідки фаворитизму та кумівства можуть бути такими:¹⁴

¹³ Rimvydas Ragauskas & Ieva Valeškaitė (2020) Nepotism, political competition and overemployment, Political Research Exchange, 2:1, 1781542, DOI: 10.1080/2474736X.2020.1781542

¹⁴ Safina D. Favouritism and Nepotism in an Organization: Causes and Effects. [Електронний ресурс] / Dinara Safina // Procedia Economics and Finance. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: https://kpfu.ru/staff_files/F600795089/Safina_Dinara_Favouritism_and_Nepotism_in_an_Organization_Causes_and_Effects.pdf.

- демотивація працівників;
- апатія, невпевненість у власних силах та можливостях;
- відчуження, відчуття малозначущості в колективі;
- перманентний страх перед звільненням;
- звільнення колег з високим потенціалом, які хочуть зайняти посаду, на якій перебуває фаворит;
- неефективні рішення щодо кадрової політики, напр. призначення на посаду тих працівників, які цього зовсім не заслуговують за своїми моральними та професійними критеріями;
- обмеження або відсутність конкуренції щодо перспективних проектів або керівних посад серед колег;
- безвідповідальна поведінка фаворитів та родичів через відчуття безкарності та протекції з боку патрона;
- необдумані поведінка фаворитів, що загрожує економічній діяльності організації;
- руйнування основ колективної співпраці;
- створення слабкої («нездорової») організаційної культури, що характеризується інтригами та розквітом мобінгу, тобто психологічним і в деяких крайніх випадках фізичним тероризмом з боку фаворитів з огляду на його почуття безкарності;
- негативний вплив фаворита на прийняття управлінських рішень виявляється в тому, що фаворит, виходячи з власних інтересів, нав'язує начальникові власні міркування;

Є дослідження, які доводять що непотизм грає позитивну роль у веденні бізнесу і наводить стратегії, за якими вони успішно функціонують. На кшталт, статті «Is nepotism Good or Bad?»¹⁵ увага приділяється концептуальній моделі, яка пояснює чому непотизм може бути ефективним на основі того як обираються родичі

¹⁵ Jaskiewicz P. Is Nepotism Good or Bad? Types of Nepotism and Implications for Knowledge Management / Peter Jaskiewicz, Klaus Uhlenbruck, David B. Balkin and Trish Reay // Family Business Review. – 2013. – Vol. 26, No 2. – P. 121–139.

(nepots). У роботі наводять два типи непотизму — умовно «правове кумівство» (entitlement nepotism) та «взаємне кумівство» (reciprocal nepotism). Дослідники припускають, що взаємне кумівство ґрунтується на трьох умовах, які вказують на загальні відносини соціального обміну між членами родини. В свою чергу, цей соціальний обмін є цінним для сімейного бізнесу, тому що він полегшує передачу та управління «негласними знаннями», які дають перевагу. Автори опираються на теорію соціального обміну, щоб визначити, як обираються актори-непоти та які наслідки може мати певний тип кумівства для організацій. Як зазначалося, є два типи кумівства: взаємний та правовий. Взаємне пов'язане з трьома умовами:

- 1) взаємозалежність;
- 2) ступінь обміну;
- 3) норми, що підтримують зобов'язання перед членами сім'ї.

Ці умови можуть призвести до узагальнених відносин соціального обміну між членами сім'ї в організаціях (сімейних фірмах). Узагальнені відносини обміну потенційно важливі для ефективної передачі неявних знань¹⁶ та їх управління, тому автори припускають, що взаємний тип кумівства може покращити здатність фірми брати участь в управлінні неявними знаннями (далі – УНЗ) і таким чином надає фірмі конкурентну перевагу. Правовий же тип навпаки, не враховує сімейних умов, від чого відбувається обмеження соціального обміну між членами сім'ї, що відсікає потенційні вигоди від сімейних зв'язків.

Непотизм визначається як найм на основі сімейних зв'язків, і, таким чином, він дискримінує несімейних членів. Однак навіть у межах сім'ї існує внутрішній розподіл, який може обмежувати деяких членів сім'ї. Іншими словами, кумівство обмежує кількість претендентів на роботу, які будуть розглядатися в сімейній фірмі. Наприклад, кумівство може базуватися на асиметричній альтруїстичній поведінці, біологічних (тобто виживання генів, придатності), сімейних (тобто продовження сімейної спадщини) або культурних причинах (наприклад,

¹⁶ Знання, яке неможливо вербально передати, набувається через особистий досвід та навчання; наприклад, їзда на велосипеді, керування авто, гончарство і т. д.

первородство: бере участь найстарший син). Сімейні умови, що вказують на відносини соціального обміну між членами сім'ї, можуть бути додатковими критеріями відбору при прийнятті на роботу.

Правовий непотизм (Entitlement nepotism)

Найм, який базується на сімейних зв'язках, але без урахування сімейних умов – правовий непотизм. Такий тип може підтримуватись за допомогою сімейних та культурних традицій, від чого є досить стабільним. Проте, ця характеристика може мати і негативний вияв: існує небезпека того, що найманий актор не буде отримувати тверезий критичний огляд та оцінку його дій, оскільки він був найнятий з альтруїстичних причин. На це впливає також і відносно невелике відчуття відповідальності та обов'язків. Після прийняття на роботу, його дії можуть бути оцінені упереджено, невиправдано позитивно. Шульце писав «альтруїзм змушує батьків піклуватися про своїх дітей, заохочує членів сім'ї бути уважними один до одного і робить членство в сім'ї важливим, що сприяє і підтримує зв'язок між ними». Проте таку альтруїстичну поведінку може використати непот. Дослідження показали, що альтруїзм щодо членів родини може негативно позначитись на стосунках між батьками та дитиною, коли посилюються права останньої. Коли ресурси надходять лише в один бік (від батька до сина), альтруїзм стає асиметричним і відображає обмежені відносини, що негативно позначається на результатах фірми. Прикладом негативного прояву цього ефекту є принцип першородженого¹⁷, за яким все отримує найстарший син, таким чином дискримінуючи решту членів сім'ї. Виявлено, що підприємства отримані старшим сином є доволі неефективними. Коли спадкоємство визначається при народженні, це, швидше за все, призведе до обмежених обмінних відносин, оскільки взаємозалежні обміни між батьком і сином не потрібні. Інакше кажучи, якщо у непота мало підстав розвивати узагальнені обмінні стосунки з іншими членами сім'ї, його потенційна довгострокова вигода для сімейної фірми сильно обмежена. Обмежені стосунки

¹⁷ Принцип майорату – коли всі ресурси, влада і спадок отримує найстарший син.

в сімейному обміні можуть поставити під загрозу підтримання твердого контролю між поколіннями, загрожуючи згуртованості сім'ї та результатам діяльності фірми.¹⁸

Отже, правовий непотизм відображає можливість того, сім'ї наймуть членів сім'ї, які є не вигідними або навіть шкідливими для діяльності фірми. Основне припущення полягає в тому, що формалізовані стосунки між членами сім'ї можуть включати егоїстичні цілі, інформаційну асиметрію, низький рівень довіри та можливу експлуатацію партнерів по обміну. Правомочні неплоти частіше використовують ресурси сімейних фірм для особистої вигоди, а не використовують їх для спільної вигоди нинішніх і майбутніх власників сімейних фірм.

Взаємний непотизм (Reciprocal Nepotism)

Непотизм, пов'язаний із умовами взаємозалежності сім'ї, попередніми взаємодіями та культурними нормами, що підтримують зобов'язання перед членами сім'ї, називається взаємним кумівством. Хоча відносини сімейного обміну істотно різняться, вони мають більший потенціал, ніж несімейні, для довгострокових, стабільних та узагальнених відносин соціального обміну та непрямой взаємності. Уповноважені особи можуть найняти члена сім'ї, який буде почуватися в боргу перед ними. Така символічна цінність взаємної поведінки (актів довіри) була визначена ключовим фактором у встановленні та посиленні узагальнених соціальних обмінів. У цьому випадку соціальний обмін та основні норми взаємності не тільки більш вірогідні з нормативної точки зору (я повинен), але також з точки зору афекту, управління (я хочу). У цьому контексті непотизм є частиною обміну, який охоплює зобов'язання відповісти взаємністю та підсилює узагальнені відносини соціального обміну між членами сім'ї, що, в свою чергу, пояснює, як поведінка керування може відбуватися в сімейних фірмах. Теорія управління припускає, що узгодження цілей та взаємна довіра

¹⁸ Jaskiewicz P. Is Nepotism Good or Bad? Types of Nepotism and Implications for Knowledge Management / Peter Jaskiewicz, Klaus Uhlenbruck, David B. Balkin and Trish Reay // Family Business Review. – 2013. – Vol. 26, No 2. – P. 121–139.

призводять до того, що люди відкладають власні інтереси та діють в інтересах організації. Чим вищий рівень взаємної довіри та узгодження цілей між найманим членом сім'ї та непомом, тим більший стимул у останнього відповідати взаємністю та діяти як частина організації. Сприйняття актором довіри у стосунках з іншим актором (довіреною особою) базується на сприйнятті актором здібностей, доброзичливості та доброчесності довіреної особи. Коли між членом родини, який наймає, і кандидатом буде встановлено довіру, керівник сім'ї буде впевнений у здатності непомта відповідати очікуваним вимогам роботи – в іншому випадку угода не може бути укладена. Крім того, коли найманий член сім'ї та непом виявляють довіру у стосунках, впевненість у доброзичливості та доброчесності надає перевагу непому, яка може зайняти у інших претендентів тривалий час, оскільки довіра повинна бути заслужена та виправдана. Відчутні вигоди від попередньо встановленої довіри (делегування більшої відповідальності, менше моніторингу) можуть навіть компенсувати непомів, які мають нижчу офіційну кваліфікацію, ніж інші кандидати на роботу, які не є членами сім'ї. Таким чином, взаємний непомтизм може пояснити вищу доброзичливість між сім'єю порівняно з несімейними членами управління. Підсумовуючи вищесказане, можна припустити, що взаємний непомтизм може підтримувати постійний контроль сім'ї через покоління, стимулюючи та використовуючи переваги взаємних відносин між членами сім'ї. Таким чином, взаємний непомтизм ілюструє, як деякі сім'ї можуть скористатися сімейним соціальним капіталом для своїх фірм. Розвиток узагальнених відносин соціального обміну між членами сім'ї є одним із прикладів сімейного соціального капіталу.

1.3 Мережевий підхід для аналізу зв'язків.

Неформальні інститути — непомтизм, фаворитизм та кронізм характеризуються тісною взаємодією акторів в управлінні. Для дослідження зв'язків між ними

можна використати мережевий підхід.¹⁹ Використання мережевого підходу дозволяє представити соціальну структуру в термінах мережі: через акторів та зв'язки між ними, через різні типи відносин між акторами (особисті, внутрішньогрупові, інституційні), в яких члени групи взаємозалежні один від одного. Кількість та якість контактів акторів мережі визначає ступінь зчепленості (cohesion), солідарності, міцності зв'язків між ними. Основним компонентом мережі є зв'язки, які визначають відносини між акторами. С. Вассерман і К. Фауст визначають такі принципи мережевого підходу:²⁰

- аналіз акторів та їх дій з точки зору взаємозалежності один від одного;
- відносини або зв'язки між акторами є каналами передачі матеріальних чи нематеріальних ресурсів;
- мережева модель фокусується на індивідуальному баченні структурного оточення як такого, що дає можливості або створює перешкоди соціальній дії;
- моделі також зображують структури (політичну, економічну, соціальну) як шаблони тривалої взаємодії між акторами;

Об'єктом дослідження в цьому підході є політичні еліти держави та їх зв'язки із бізнесом і основними акторами в цьому є депутати парламенту, міністри, адміністрація президента. Разом із тим припускається, що в процесі пошуку бізнес-зв'язків депутатів до аналізу можуть потрапити особи зі сфери бізнесу. Метою такого дослідження є виявлення накладання різних типів зв'язків між депутатами - виявлення керівних вузлів. Тому на початку створення бази даних щодо зв'язків їх було класифіковано таким чином:

Актори:

- Президент Р. Т. Ердоган
- «Кровні» та «некровні» родичі

¹⁹ Костюченко Т. С. ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА УКРАЇНИ: ЗАСТОСУВАННЯ МЕРЕЖЕВОГО ПІДХОДУ ДЛЯ АНАЛІЗУ ЗВ'ЯЗКІВ [Електронний ресурс] / Т. С. Костюченко // Наукові записки НАУКМА. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/6112>.

²⁰ Wasserman S., Faust K. Social Network Analysis: Method and Application. – Cambridge University Press, 1994. – 825 p.

- Адміністрація Президента
- Вищі релігійні діячі
- Наближене коло бізнесменів
- Депутати парламенту
- Керівництво ЗС та Розвідки

Типи зв'язків:

- Політичні (спільна робота в уряді/парламенті)
- Бізнесові (спільне володіння бізнесом, підтримка холдингів або корпорацій)
- Громадська/суспільна діяльність (членство в одній партії, ГО, входження в керівництво різноманітних фондів та клубів)
- Родинні (кровні/некровні родичі)

Використання мережевого аналізу та його інструментарію до вивчення груп еліт, міжелітної взаємодії та дослідження накладання різних типів зв'язків видається доцільним, особливо у випадку вузлового керування. Представники елітних груп в економіці, політиці, культурі пов'язані між собою через взаємодію в одних і тих самих компаніях або через міжорганізаційні обміни ресурсами. Вкоріненість акторів у мережі дає можливості для збільшення такого ресурсу, як соціальний капітал, та уможливорює його використання з метою ефективного впливу, використання повноважень та влади заради досягнення певної мети.

Отже, ми розглянули і описали основні характеристики та концепції непотизму, які функціонують в сучасному світі. Надалі ми будемо робити акцент на недемократичності такого політичного інституту, оскільки об'єктом аналізу є Турецька республіка, де дуже вдало, протягом десятків років використовують цей неформальний інструмент для утримання влади.

РОЗДІЛ 2. ФОРМИ ТА НАПРЯМИ НЕПОТИЗМУ В ПОЛІТИЦІ ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

2.1. Історичні умови формування непотизму в Туреччині

Турецькі історики припускають що до XVI ст. в Османській імперії не існувало непотизму та фаворитизму.²¹ Причиною цьому слугували теологи та їх праці, які слугували порадами для створення і розвитку імперії, а також запобігали негативним наслідкам. Починаючи з XVI-XVII ст. із розвитком патронажних відносин, багато трактатів із запобігання корупції, збереження моралі, цінностей, було розкритиковано. Поради Лейха Едебалі для Османа Газі були найважливішими принципами управління Османської імперії. Одна із тез звучала так: «Країна не є надбанням, яке ділиться між султаном та його братами чи синами. Країна належить тільки султану». Коли ми беремо до уваги ці поради, і те що їх дотримувались, не є дивним відсутність ознак фаворитизму в імперії. Осман Газі радить своєму сину Орхану Газі не відступати і не порушувати принципів чесності і справедливості, тому у такій системі було важко застосувати незаконні методи. Лише з XVI ст. корупція, куміство та хабарництво набувають широкого поширення та формуються в інститут взаємодії. Зважаючи на різні фактори, як-от географічне розташування, монархічні інститути, форму правління, культуру та тенденції, можна виділити відмінності між турецьким непотизмом, американським чи італійським. До прикладу, в Османській імперії існувало два шляхи сходження на трон. Перший — інституціоналізований метод, коли султаном стає старший, найбільш здібний і талановитий брат. Цей підхід включає в себе риси непотизму, але разом із тим, є конкурентним, тому що владу здобувають не тільки за кровні зв'язки. Інший спосіб — за допомогою пліток, інтриг і змов найближчого оточення, що практично завжди призводить до кризи легітимності і порушує усталені закони передачі влади.

У праці «Моральний та ментальний світ економічної роз'єднаності» турецький соціолог Сабрі Ульгенер пише про роз'єднаність людей у поглядах. В

²¹ Favoritism and Nepotism in The Ottoman Empire [Електронний ресурс] / Đ.ÇARIKÇI, A. ÖZKUL, A. OKSAY, H. UZUNBACAK // International Symposium on Sustainable Development. – 2009. – Режим доступу до ресурсу: <https://core.ac.uk/download/pdf/153447043.pdf>.

його тезах ідеться мова про те, що кумівство – питання переваг, і люди повинні бути обережніші до співпраці з іноземцями і віддавати перевагу родичам, навіть якщо вони не мають кваліфікації. У монографії про Мустафу Алі з Галліполі Флейшер пише про османську інтелігенцію XVI ст., яка добре знала закони і критикувала тих, хто має посаду і обов'язки, не заслуживши їх, відповідно до закону «*kanun-i-kadim*», який дослівно означає закон про покарання, управління і фінанси. Із розширенням імперії і кризою урядових, фінансових та адміністративних інститутів, фаворитизм поступово розповсюджувався і замінював їх. «Іншою причиною, що слугувала укріпленню фаворитизму і непотизму, були фінансові труднощі державних службовців, які зіткнулись із проблемою виживання, і відповідно це негативно вплинуло на престиж та чесність». З цієї точки зору можна говорити про те, що фаворитизм і непотизм зміцнюється і вкорінюється через кризу економіки та урядової політики. Таким чином постраждала система освіти: в Медресе (заклад освіти в Стамбулі) основним фактором для роботи була академічна кваліфікація, а з початком кризи — особисті відносини з керівництвом.

Османська імперія не змогла впоратись із впливом фаворитизму і непотизму на владу та суспільство. Приклад цьому є – так звана «колиска улеми». Улемами називали вчених, інтелектуалів, які були спеціалістами і в релігійній сфері, і в соціальних науках. Але в період початку занепаду імперії, якщо улема має сина, то він отримує дохід такий же, як і його батько, тому їх було названо «колисками улеми». Припускалось, що син буде таким же освіченим як і батько. У XVIII ст. усі неосвічені юнаки (батьком яких є улема) повинні були відростити бороду, щоб прикрити свою безграмотність. Спочатку зарплату улеми урізали, якщо син не мав освіти, але згодом це правило відмінили. Колиска улеми – яскравий приклад непотизму в Османській імперії. Також були певні особливості і в султанській родині. Одружені зі старшою сестрою султана називали швагром. При виборі нареченого, насамперед, був важливий статус особи, а не вік, ступінь освіти чи аристократичне походження. Спочатку нареченими були вихідці з анатолійських сельджуків, а згодом –

санджаків. З XVI ст. наречених обирали серед османських державних службовців. Обраному повідомляли про це і просили готуватись до весілля. Через повагу до династії та султанської родини, наречений погоджувався і одружувався з принцесою. Наречені, які на той час працювали в провінціях, переводили в Стамбул, оскільки принцеси не могли покидати столицю. Протягом XVIII ст. деякі високопоставлені службовці наслідували спосіб життя султанів: проживали в палацах, резиденціях і мали сотні слуг. Для зміцнення своєї влади та впливу, вони наймали молодих талановитих османів. Потім одружували їх на комусь із родини, щоб стати родичами. Якщо цій людині вдається звернути на себе увагу високопоставленого офіцера або чиновника, то скоріше за все, він буде прийнятий на важливу посаду. Це була настільки поширена практика, що історики того періоду розуміли термін «бути нареченим», як спосіб знайти протектора/патрона і використати цей соціальний ліфт для кар'єри. Одним з прикладів фаворитизму є Ібрагім-паша. Спочатку його призначили великим візиром, і потім став нареченим після одруження з сестрою султана. Узунчаршилі писав про цю подію у книзі «Історія османів» та зазначив, що одружившись із Хатідже, він підняв свій авторитет та престиж. Однією з головних причин просування Дбрагіма є близькість із султаном Сулейманом. Після XVII ст. авторитет і важливість улеми поступово втратили своє значення і замість кваліфікованих людей до сфери науки призначали тих, хто займався хабарництвом та протекціонізмом.

Сер Саадеттін, який був учителем султана Мурата III, а потім також учив його сина, став мусульманським суддею Мекки. Його перевели до Стамбулу що спровокувало різні чутки. Син Саадеттіна став військовим суддею через два місяці, коли йому було лише 29 років. Інший син учителя на ім'я Есад несподівано став мусульманським суддею Едірну, а після цього приблизно в 25 років він став мусульманським суддею Стамбула. Можливості і заохочення, посади суддів стали займати сини вчителів султана, військових суддів та головних релігійних діячів, а не професійні науковці і професори. Цікаві результати має дослідження, орієнтоване на працюючих жінок в Османському

банку. Згідно з результатами, більшість жінок, які працювали в банку протягом 1911-1939 років, є дочками привілейованих осіб. «Бехіс, дочка полководця Босфору Асафа Пахси; Зарухі Ачеміян, дочка сера Дікрана, окуліста, дочка дипломата Халаба Мішеля Якіманського Ірен Якиманська; Адель Хурі, дочка бавовняного купця Джозефа Хурі; Бедріє, дочка сержанта; дочка адвоката Хасана Тахсіна Мер'єм Муаццез; дочка на ім'я П'єрет Альянакі, продавця капелюхів на ім'я Антуан; Альба Печ, дочка одного зі старих робітників банку; онука Джеміле Султан Мевхібе Целлаледдін тощо...»

Однією з основних проблем, яка вразила Османську імперію, був фаворитизм та непотизм. Було докладено багато зусиль для того, щоб запобігти фаворитизму в державних структурах та бізнесі. Найвизначнішим прикладом цих зусиль був набір юнаків до яничарського корпусу. Цю систему можна охарактеризувати як приведення дітей-немусульман до палацу та навчання їх для виконання обов'язків на різних етапах управління. Однією з причин, чому сформувалася ця система, було запобігання фаворитизму та непотизму. Діти, виховані в такій системі, не могли використовувати такі зв'язки і методи, оскільки не мали родичів. Соколлу Мехмет-паша, Мімар Сінан були виховані в яничарській системі.²² Уряд, який був уражений непотизмом та фаворитизмом запровадив деякі реформи. Криза, яка почалась у 2 половині XVI ст. вплинула і на суддівську систему. Занепад системи освіти змусив студентів покинути навчання, не досягши умінь та навичок. Запобіжних заходів, прийнятих урядом було недостатньо навіть і в XVII ст. Запобігаючи фаворитизму, в 1838 році була проведена суддівська реформа, за якими призначення, звільнення та підвищення суддів було прив'язане до правових норм та законів. З 1844 року також було зроблено ряд нововведень у фіскальній, військовій та цивільній сферах. Поняття релігії, урядування та батьківщини були використані для пропаганди. Поряд з цим наголошувалося, що закони будуть діяти для всіх однаково, а прозорість

²² Соколлу Мехмед – османський державний діяч, великий візир Османської імперії у 1565-1579 років. Мімар Сінан – османський архітектор та інженер вірменського походження. Спроектував знамениті бані Роксолани і її мавзолей, а також став автором проекту Блакитної Мечеті в Стамбулі.

буде принципом найму військових. У військовій сфері ввели принцип лотереї, де фаворитизм був найбільш поширеним явищем. Цей принцип ліквідував несправедливість при наймі, оскільки всі мали рівні можливості бути обраним прозоро. Поряд із цими загальними реформами деякі султани проводили і власні конкретні реформи. Селім III намагався розповсюдити реформи через суспільство. Перш ніж сформувати проект реформи, він консультувався з відомими людьми, спеціалістами у сферах. Розуміючи кризу в низці сфер, соціальній, економічній, політичній та правовій, Селім намагався привернути увагу до фаворитизму, непотизму, підкупу і натомість впорядкувати делегування уряду кваліфікованим особам та розподіл відповідальності керівництва. Але ідея та важливість спілкування та делегування не знайшли підтримки серед політиків та впливових людей, тому ці спроби були безуспішними.

2.2 Структура та форми прояву турецького непотизму

Непотизм в Турецькій республіці тісно пов'язаний із бізнес-групами та партією президента Реджепа Ердогана — Партією справедливості та розвитку. Для утримання влади він використовує різні типи неформальних інститутів, серед яких — клієнтелізм та непотизм. В цьому розділі ми розглянемо роль та форми особистих зв'язків Р. Ердогана та його сім'ї із бізнес-групами. Стабільний зв'язок президента із великими бізнесменами та медіамагнатами є надзвичайно важливим для проведення внутрішньої політики та створенні позитивного іміджу в медіапросторі. Сюди можна віднести і збагачення родини президента, створення образу мецената та «батька нації» через отримання грошей в президентські фонди, які потім витрачаються на патріотичне і релігійне виховання дітей та молоді.

Структура непотизму Р. Ердогана.

Для ширшого розуміння оточення Реджепа Ердогана, виділимо «найближче коло президента». Сюди входять не тільки родичі, а й бізнесмени, урядовці та друзі.²³

Сім'я. Керуючи країною, Ердоган регулярно звертається до членів своєї сім'ї, надаючи ним унікальні можливості.

- **Берат та Есра Альбайрак.** Після одруження на дочці Р. Ердогана Есрі в 2004 році, Берат Альбайрак стрімко піднявся кар'єрним ліфтом і став однією з ключових фігур в патронажній мережі президента (тоді – прем'єр-міністра). Як головний директор Салік Холдинг з 2007 по 2013 роки, Берат допоміг Ердогану вибудувати медіаімперію і зробити газету Сабах однією з центральних в країні. В 2015 році він став міністром енергетики, а в 2018 році зайняв пост міністра фінансів, в той час як турецька економіка і валюта переживала не найкращі часи.²⁴ 10 листопада 2020 року Берат подав у відставку, не справившись із кризою, яка почалася в 2018 і поглибилась у зв'язку з пандемією спричиненою COVID-19, хоча Берат подавав великі надії і за версією опозиції – був «улюбленцем Ердогана».
- **Серат Альбайрак.** Коли Берат був директором холдингу, Серат був відповідальний за управління Салік Медіа Груп, яка мала у власності газету Сабах і телеканал ATV. Серат допоміг Ердогану вибудувати і втілити медійну провладну стратегію.
- **Біалал Ердоган.** Хоч він і є сином президента, все ж залишався в тіні Берата Альбайрака. Є членом ради директорів фонду TURGEV та співвласником сімейної фірми BMZ Group, яка спеціалізується на морських перевезеннях. Втім, частка власності в цій фірмі принесла тільки збитки для іміджу сина президента – компанію звинуватили у перевезенні і торгівлі нафтою з Ісламською державою та Ізраїлем.²⁵

²³ Danforth N. The Outlook for Turkish Democracy: 2023 and Beyond [Електронний ресурс] / Nick Danforth // Washington Post. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.washingtoninstitute.org/uploads/Documents/pubs/PolicyNote77-Danforth.pdf>.

²⁴ Erdogan's economic model of family loyalties collapses [Електронний ресурс] // The Arab Weekly. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://the arabweekly.com/erdogans-economic-model-family-loyalties-collapses>.

²⁵ Erdoğan government's role in ISIS oil trade exposed [Електронний ресурс] // Nordic Monitor. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.nordicmonitor.com/2019/09/erdogan-governments-role-in-isis-oil-trade-exposed/>.

- **Сельчук та Сумейє Байрактар.** Сельчук одружений на доньці президента Сумейє, зробив свою компанію, яка займається виготовленням безпілотних дронів та літальних апаратів, символом турецької зовнішньої та військової політики.²⁶ Виготовлені заводами безпілотні бойові дрони були широко висвітлені в турецьких та світових медіа в конфліктах на території Сирії, Іраку, Лівії та Нагорному Карабасі. Сумейє, в свою чергу, зіграла важливу роль закулісного, неформального радника свого батька.
- **Зія Ільген.** Швагро Р. Ердогана, Ільген залишався в основному поза увагою громадськості, виступаючи акціонером і членом правління у кількох сімейних компаніях поряд з Білалом та братом Ердогана Мустафою. Вперше про нього заговорили, коли в липні 2016 року Ердоган заявив, що швагер попередив його про спробу перевороту в Анкарі.

Кабінет міністрів. Окрім того, що вони є радниками президента, низка членів кабінету відіграє також офіційні ролі в уряді Ердогана.²⁷

- **Фуат Октай.** Як віце-президент, може зайняти пост президента протягом 45 днів, якщо чинний президент не зможе виконувати функції. Перед тим Октай займав ряд посад в уряді, включаючи Управління із питань стихійних лих та надзвичайних ситуацій.
- **Сулейман Сайлу.** Після приєднання в 2012 році до ПСР і ставши міністром внутрішніх справ в 2016 році, має правоцентристські погляди, став ревним захисником уряду та президента. Серед всього іншого, відстоював жорсткий підхід до курдського питання, арешт курдських політиків та підтримав повторні вибори мера 2019 року в Стамбулі, які, втім, не виправдали очікувань.

²⁶ Fahim K. Turkey's military campaign beyond its borders is powered by homemade armed drones [Електронний ресурс] / Fahim // Washington Post. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: https://www.washingtonpost.com/world/middle_east/turkey-drones-libya-nagorno-karabakh/2020/11/29/d8c98b96-29de-11eb-9c21-3cc501d0981f_story.html.

²⁷ Danforth N. The Outlook for Turkish Democracy: 2023 and Beyond [Електронний ресурс] / Nick Danforth // Washington Post. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.washingtoninstitute.org/uploads/Documents/pubs/PolicyNote77-Danforth.pdf>.

- **Мевлют Кавусоглу.** За час перебування на посаді міністра закордонних справ Кавушоглу сумлінно виконував дипломатичний порядок денний Ердогана та виявив свою відданість зовнішньополітичному баченню Ердогана. Його керівництво Міністерством закордонних справ також збіглося з втратою значної частини інституційної сили на фоні персоналізації зовнішньої політики Ердогана.
- **Абдулхаміт Гюль.** Будучи міністром юстиції Туреччини з 2017 року, Гюль (який не пов'язаний з колишнім президентом Туреччини Абдуллою Гюлем) відповідає за перетворення судової влади Туреччини в інструмент виконання волі президента. За іронією долі, покладаючись на націоналістів, пов'язаних з МНР (Партія націоналістичного руху), він зазнав критики з боку деяких традиційних лоялістів Ердогана.
- **Алі Ербас.** Представник президента у релігійних справах, відіграє центральну роль у формуванні внутрішнього релігійного життя країни та у впровадженні релігії як інструменту м'якої сили Туреччини закордоном. Посада Ербаса дає йому значні повноваження: від найму імамів до редагування їх проповідей, будівництва мечетей в Європі та Африці, які фінансує Туреччина.

Радники. Перехід до дедалі непрозорішої та персоналізованої системи президентського правління, роль радників значно зросла.²⁸

- **Ібрагім Калін.** Прес-секретар Ердогана, представляє зовнішню політику Туреччини в Європі та США. Має академічну освіту і приналежність до Джорджтаунського Університету.
- **Фареттин Алтун.** Перш ніж стати директором із комунікацій Ердогана, Алтун розпочав свою кар'єру в провладному аналітичному центрі SETA (Фонд політичних, економічних та соціальних досліджень). Його нинішня роль полягає в управлінні і формуванні позитивного іміджу Туреччини та

²⁸ Danforth N. The Outlook for Turkish Democracy: 2023 and Beyond [Електронний ресурс] / Nick Danforth // Washington Post. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.washingtoninstitute.org/uploads/Documents/pubs/PolicyNote77-Danforth.pdf>.

Ердогана закордоном, в умовах постійного тиску з боку міжнародних акторів.

- **Мустафа Варанк.** Крім того, що перебував на посаді міністра промисловості та технологій Туреччини, Варанк сформував команду соціальних мереж ПСР, а також був ключовою фігурою в управлінні так званих «ботів ПСР» у Twitter, більш відомих як «АК-тролі».
- **Гулнур Айбет.** Порівняно нещодавно обраний радник президента, працював над ширшим розгортанням зовнішньої політики Туреччини після закінчення каденції Ахмета Давутоглу, минулого міністра МЗС, який згодом став прем'єр-міністром в 2016 році.
- **Ільнур Чевік.** Колишній радник Сулеймана Сайлу, відійшов від традиційного правоцентристського середовища, із питань що стосуються курдських націоналістичних підрозділів народної оборони (YPG) в Сирії до вбивства в 2018 році журналіста Джамалю Хашоггі, Чевік не є прихильником компромісних рішень, за що був розкритикований.
- **Ігіт Булут.** Почавши журналістську кар'єру, Булут став прихильником дивних економічних теорій та ідей, що призвело до спекуляцій щодо того, наскільки Ердоган розділяє подібні погляди.

Парламентарі та інші урядовці. Поза кабінетом міністрів різні діячі, які мають нинішні чи колишні політичні ролі, здійснюють вплив, який іноді виходить за рамки їх офіційних позицій.

- **Девлет Бахчелі.** Як давній керівник партії МНР, Бахчелі сприяв перетворенню цієї партії з опозиційної на союзницьку для підтримки уряду та Ердогана. Така трансформація пояснюється поверненням Ердогана до мілітаризованого та репресивного підходу боротьби з курдським сепаратизмом, а також наданням членам МНР посад в уряді та бюрократичній системі. Епізодична напруженість між Ердоганом та Бахчелі призвела до припущень щодо того, чи залишились в Бахчелі способи та важелі впливу на політику.

- **Булент Арінч.** Разом з Ердоганом та Абдуллою Гюлем, Арінч був співзасновником ПСР і виконував обов'язки спікера парламенту під час першого терміну влади у партії. Починаючи з 2013 року, Арінч виявив готовність критикувати Ердогана, але тим не менш, не розірвав зв'язків.
- **Біналі Йилдирим.** Після того, як в 90-х роках Ердоган був мером Стамбулу і становлення Ердогана прем'єр-міністром в 2003 році, Йилдирим був міністром транспорту, а потім змінив Давутоглу на посаді прем'єра в 2016 році. Основним завданням Біналі було забезпечення підтримки президентської системи Ердогана, який потім ліквідував посаду прем'єр-міністра. Після вдалого конституційного референдуму, Біналі мав стати мером Стамбулу від ПСР, але неочікувано (втім, передбачувано) програв вибори у 2019 році опозиційному кандидату.²⁹
- **Мурат Уйсал.** У липні 2019 року Уйсал став главою Центрального банку Туреччини після того, як Ердоган звільнив попередника за відмову виконувати особисті вказівки та розпорядження. Більш лояльним виявився Уйсал: він продемонстрував свою готовність продовжувати знижувати процентні ставки, дотримуючись переконань Ердогана, що це допоможе боротися з інфляцією.

Військові та розвідка. З часу спроби перевороту 2016 року Ердоган працював над очищенням та реструктуризацією військових з метою забезпечення її повної лояльності, а також закликав її провести низку все більш амбіційних військових кампаній у Сирії.

- **Хулусі Акар.** Перебуваючи на посаді начальника турецького Генерального Штабу, Акар був заручником у заколотників у ніч на 15 липня 2016 року. Відмовивши їм приєднатись до перевороту, він продемонстрував Ердогану свою вірність та лояльність. Це призвело до того, що в 2018 році він був призначений міністром оборони Туреччини. На тлі постійних боїв проти РПК (Робітничча партія Курдистану) та її філій в

²⁹ Erdogan's party suffers blow after Istanbul re-run poll defeat [Електронний ресурс] // BBC NEWS. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.bbc.com/news/world-europe-48739256>.

Сирії, Акар став обличчям військових після перевороту, відновлюючи громадську підтримку, формуючи позитивний образ, одночасно працював над досить напруженими відносинами з турецькими партнерами у НАТО.³⁰

- **Хакан Фідан.** Як і Хулусі Акар, керівник спецслужб зміцнив довіру Ердогана під час спроби перевороту, продовжує вирішувати вагому, хоч і непомітну неpubлічну роль у зовнішній політиці, яка все більше орієнтується на безпеку. Провівши переговори з лідером РПК Адбуллою Оджаланом, Фідан допоміг перетворити турецьке Національне розвідувальне управління у ключовий елемент протистояння Туреччини з РПК у Сирії та Іраку.
- **Ясар Гулер.** У липні 2018 року Гулер замінив Акара на посаді начальника Генерального штабу і виконував свої обов'язки з «тихою» лояльністю, підтримуючи тісні особисті зв'язки як з Акаром, так і з Ердоганом.
- **Ціхат Яйці.** Контр-адмірал, Яйці завоював підтримку Ердогана так і прихильників кемалізму: у 2017 році він розробив алгоритм "Фетометр", який використовував масив особистих та професійних даних для ідентифікації «ненадійних» гюленістів на флоті серед старших офіцерів і простих матросів. Роками до цього він виступав за ідею підписання морської угоди з Лівією для видобутку нафти, щоб кинути виклик ексклюзивній економічній зоні Греції у східному Середземномор'ї, стратегію, яку нещодавно реалізував Ердоган.
- **Аднан Танріверді.** Колишній генерал Танріверді працював у кабінеті Ердогана на посаді головного військового радника з 2016 року і покинув посаду на початку 2020 року після суперечливих коментарів щодо неминучого повернення Махді. Він також є засновником SADAT, оборонного підрядника, який навчав протурецьких бойовиків у Сирії, був звинувачений у підготовці бойовиків, що підтримують ПСР.

³⁰ Turkey's defense minister grilled over contract signed with joint Turkish-Qatari venture BMC [Електронний ресурс] // Nordic Monitor. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.nordicmonitor.com/2020/11/opposition-lawmakers-criticized-defense-minister-akar-over-the-contract-signed-with-joint-turkish-qatari-venture-bmc/>.

Бізнес-групи. Успіх Ердогана у створенні лояльної ділової спільноти був вирішальним для його зміцнення влади. Багато найвизначніших холдингових груп Туреччини одночасно ведуть активну діяльність у різних секторах, таких як телебачення, транспорт та будівництво, що робить їх вирішальними для побудови інтегрованої мережі фінансової, політичної та медіа-підтримки.³¹

- **Йилдирим Демірорен. Demiroren Group** зіграла центральну роль у встановленні контролю Ердоганом над турецькими медіа. Після першого придбання основних щоденних газет "Vatan" і "Milliyet" у 2011 році група згодом придбала "Hurriyet" та канал новин CNN Turk у 2018 році, забезпечивши уряду, партії та Ердогану підтримку кількох національних медіа. Раніше в 2019 році дочка Демірорена вийшла заміж за сина засновника групи Kalyon (про якого мова йдеться нижче), в якості свідків на весіллі брали участь Ердоган та його дружина.
- **Dogan Group.** Заснована Айдином Доганом, а нині керується його дочкою Арзухан Доган Ялсіндаг, Dogan Group демонструє успіх Ердогана у приборканні колись опозиційної світської ділової спільноти Туреччини. Газети, які належать Догану, що спочатку критикували Ердогана, отримали штраф у розмірі 2,5 мільярда доларів: це допомогло утихомирити редакторів. Dogan Group також була партнером президента США Дональда Трампа в проєкті "Trump Towers Istanbul", тоді як Мехмет Алі Ялсіндаг (чоловік Арзухан і зять Айдіна) регулярно виконував обов'язки емісара сім'ї, а іноді і Ердогана в адміністрації Трампа.
- **Ерман Ілічак.** Ronesans Group активно працювала в готельному бізнесі, нерухомості та будівельному секторах, особливо в Росії та пострадянських країнах. У 2016 році ходили непідтверджені чутки про те, що Ілічак був ключовою фігурою в координації зближення Туреччини і Росії після збиття російського винищувача над північною Сирією.

³¹ Business Interests: Holdings, Investments and Public Tenders [Електронний ресурс] // Media Ownership Turkey. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://turkey.mom-rsf.org/en/findings/business-interests/>.

- **Kalyon Group.** У 2013 році Кальйон придбав Turkuaz Media Group від Calik Holding, зробивши її головним гравцем у проєрдоганському медіа-середовищі. Кальйон відомий своєю роллю у будівництві нового аеропорту Стамбула, а також такими гучними проєктами, як новий стадіон футбольного клубу "Бешикташ" та проєкт будівництва торгового центру з османських казарм, який планують побудувати на площі Таксіма. У будівельному секторі Кальйон тісно співпрацював з низкою «родичів по бізнесу» - проєрдоганськими бізнесменами – вигравши спільні тендери на такі проєкти як Стамбульський аеропорт імені Ататюрка, разом з такими ж компаніями: Limak Holding, Cengiz Holding, Kolin та MNG.

Проурядові медіа та особистості. Забезпечуючи фінансовий та юридичний контроль над ЗМІ, Ердоган покладався на низку видатних діячів. На додаток до вже лояльних ЗМІ, заслуговують на згадку ще декілька осіб та організацій, особливо тому, що вони звернули увагу іноземних спостерігачів.³²

- **The Pelikan Group.** У травні 2016 року, після атаки в інтернет-виданнях на Ахмета Давутоглу, публікації анонімної та конфіденційної інформації у блозі The Pelican Brief, прем'єр-міністра було звільнено. Ця атака набула широкого розголосу, та її організатором вважають провладного журналіста Сухейба Огута голову зв'язків з громадськістю Bosphorus Global, та його дружину, оглядачку видання Sabah Хілал Каплан. У 2019 році вони вимагали перевиборів мера Стамбулу.
- **SETA.** Більш відомий як Фонд політичних, економічних та соціальних досліджень, ця структура служить як проурядовий аналітичний центр. Починаючи як помірно незалежна організація, яка проводила дослідження з зовнішньополітичних та внутрішньополітичних питань, вона згодом стала чимось наближеним до засобів зв'язків з громадськістю, просуваючи державну політику як на турецькій, так і на англійській мовах.

³² Danforth N. The Outlook for Turkish Democracy: 2023 and Beyond [Електронний ресурс] / Nick Danforth // Washington Post. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.washingtoninstitute.org/uploads/Documents/pubs/PolicyNote77-Danforth.pdf>.

- **Ібрагім Карагул.** Ставши редактором провладного видання Yeni Safak, Карагул працює оглядачем, репортером та є постійним супроводжуючим Ердогана під час міжнародних візитів. Його драматично написані статті розповідають про Туреччину та ПСР, які борються проти внутрішніх агентів та зовнішніх ворогів.
- **Абдулькадір Селві.** Після того, як Demiroren Group придбала газету "Hurriyet", Селві перевели від Yeni Safak, для того щоб забезпечити провладну повістку на сторіках газети. Колонки Селві завжди позитивно висвітлюють діяльність президента і надають тільки оптимістичні прогнози від джерел, наближених до президента.

Структура непотизму та фаворитизму Реджепа Ердогана є практичною і стратегічно продуманою: всі ключові і найголовніші для функціонування міністерства та посади в них займають люди, наближені до президента, його друзі. В той час як інші міністерства, які теж забезпечують роботу структур, втім, є не надто важливі для укріпленні влади (наприклад, Міністерство охорони здоров'я, Міносвіти або Міністерство захисту природи і ресурсів і т. д.), займають технократи, підібрані на основі принципу меритократії — багато з них мають необхідну для цього освіту, здобутки та деякі в колишньому є успішними бізнесменами.

Як бачимо, найбільш важливі міністерства займають наближені:

- **Хулусі Акар – Міністерство оборони**
- **Берат Альбайрак (9 листопада 2020 року подав у відставку) та Лютфі Елван – Міністерство фінансів**
- **Сулейман Сайлу – Міністерство внутрішніх справ**
- **Мевлют Кавусоглу – Міністерство закордонних справ**
- **Абдульхаміт Гюль – Міністерство юстиції**
- **Фуат Октай – Віце-президент**
- **Наці Акбал – Директор Центрального Банку Турецької республіки**

Крім цього, особливістю функціонування мережі є її внутрішня закрита циркуляція: вищеназвані актори раніше були міністрами або мали посади в уряді. Це не нова практика — авторитарні режими схильні не замінювати еліти та призначати нових, ненадійних міністрів та урядовців. Для консервування влади, міністрів та чиновників «тасують», призначаючи на різні посади в державі, але не позбуваються (при нечастих випадках) їх, тому що вони корисні системі, а набирати нових — ризиковано і дорого. В деяких випадках авторитарні лідери можуть позбутись колишніх соратників: 1) які були свідками махінацій та порушення законів або 2) стали набирати політичну вагу, яка може загрожувати діючому лідеру, або 3) при умові що керівники силових структур (поліція, розвідка, рідше — армія), можуть порушити домовленості і застосувати монополію на насилля проти свого патрона: в цьому випадку правитель «цькує» їх один проти одного, підіграє існуючий конфлікт (який є в кожній авторитарній країні між керівниками силових відомств, які хочуть отримати більше повноважень).

Форми співпраці Р. Ердогана та бізнес-структур.

Співпраця президента із бізнес-класом є багатовекторною, тому ми виділяємо основні напрямки діяльності.

- «Оренда» державних промислових підприємств за зниженою ціною;
- Часткове спонсорство бізнесом рахунків фондів, якими користується президент і його наближені;
- Отримання державних контрактів на виробництво різноманітної продукції на особливих умовах або і взагалі без тендерів;
- Захист від бізнес-конкурентів, які часто є опозиційними до наближених осіб президента, фінансовий та політичний тиск на них;

Важливим елементом співпраці Ердогана та бізнесу є так звана система Понці, за якою уряд безперервно здійснює великі інфраструктурні проекти, незалежно від їх економічної раціональності, переважно із сильно завищеними витратами. Контракти дістаються лояльним бізнесменам, тоді як публічні тендери служать

фіктивною конкуренцією серед учасників торгів. Переможець, у більшості випадків, визначається заздалегідь. Компанії, яким пощастило, користуючись підтримкою уряду, знайшли легкий доступ до закордонних позик та позик сильних європейських банків із гарантією казначейства Туреччини. Натомість бізнесмени, як очіувалося, дадуть Ердогану свою частку в різних формах та ступенях та зобов'язуються політично підтримати його.

Патрон-клієнтелістські структури президента функціонують за допомогою кількох джерел. Крім державного бюджету, це спеціальний закритий позабюджетний фонд або рахунок «Ортулу Оденок». Цілком легально, прем'єр-міністр (тепер уже президент з повноваженнями прем'єр-міністра) може виділяти ці гроші на власний розсуд, без звітування чи контролю. Крім цього, він може не оголошувати, де і на що витрачаються ці гроші. За даними розслідувань, в 2013 році на цей рахунок було виділено близько 700 мільйонів доларів. У 2003 році, коли Ердоган почав користуватися цим рахунком, числа були більш скромні – 70 мільйонів. Загальні бюджетні асигнування на цей рахунок в період з 2003 по 2014 складали від 3,5 до 4 млрд. доларів США.³³

Варто відмітити і створений Реджепом Ердоганом у 1996 році один із найбільш впливових і стабільних фондів TURGEV (Фонд підтримки освіти та турецької молоді), власником якого і зараз є сім'я Ердогана. Фонд не сплачує ні одного податку державі і виступає як квазіофіційна структура. Вона фінансується за рахунок зборів величезних сум від бізнесменів, вітчизняних та іноземних компаній, які за це, в свою чергу, отримують вигідні державні контракти від уряду. Фінансування державою фондів, які мають тісні зв'язки з ПСР та урядом, є прийнятою практикою — тільки за період 2017-2018 років Стамбул витратив 848 мільйонів лір (151 мільйон доларів) на підтримку шкіл, фондів та асоціацій. Найбільшу частку отримав Молодіжний Фонд Туреччини (TUGVA). Наприклад, один із директорів фонду є сином Реджепа Ердогана — Білал Ердоган. Також він є членом опікунської комісії фонду «Оккуляр», який

³³ Yildirim K. Clientelism 2.0 vs. democracy in Erdogan's 'New Turkey' / Kadir Yildirim. // POMEPS Briefings. – 2015. – №26. – С. 5–8.

пропагує спорт, а також традиційну стрільбу з лука. Цей фонд отримав 3,1 мільйона доларів, четверта частина з яких отримана на підставі, яка має символічну назву «Проект».

Також є випадки, коли наближені Реджепа Ердогана, використовуючи свій статус почали контролювати підприємства та інформаційні видання. У 2013 році була виставлена на продаж основна турецька газета «Сабах», яку, за проханням і підтримкою Ердогана викупили, як повідомляє турецька щоденна газета «Today's Zaman» на суму близько 700 мільйонів доларів. Ось іще кілька випадків патронажно-клієнтелістських мереж. До прикладу, наближений до Ердогана бізнесмен Етем Санчак придбав турецьку моторну компанію «ВМС», яка оцінюється приблизно в 1 млрд. турецьких лір (480 млн. дол. США), всього лише за 750 млн. лір (358 млн. дол. США). За оцінками видання «Taraf Daily» тільки ціна землі ВМС оцінюється від 1 до 1,5 млрд. лір. Цей же бізнесмен володіє трьома великими газетами «Aksam», «Star», «Gunes», які функціонують як центри пропаганди ПСР. У період 2016-2020 років, Санчак також виграв тендери на державні контракти на суму 4,4 млрд. дол. США, за якими він має поставляти бронетехніку та водомети для армії та поліції. Іншим прикладом є бізнесмен Мехмет Кенгіз, який з 2005 по 2015 роки виграв 28 державних тендерів на загальну суму 90-100 млрд. лір (45-52 млрд. дол. США). У 2005 році компанія «Cengiz» придбала найбільшу загальнонаціональну алюмінієву переробну компанію «Eti Aluminium», в ході політики приватизації державних підприємств за 305 мільйонів доларів США. Підприємство було на той час дуже прибутковим — щорічні доходи складали близько 30 мільйонів доларів США. Більше того, за даними газети «Radikal», гідроелектростанція і компанія яка володіє нею «Оутарінар», були продані для «Cengiz» на дуже вигідних умовах — в ціну не включили додаткову вартість, тобто підприємство продали по собівартості. Річна рентабельність гідроелектростанції становила 60 мільйонів доларів. А в 2018 році було відкрито новий аеропорт Стамбулі, який є найбільшим у світі вартістю в 29 мільярдів доларів. Компанії Limak Holding AK, Cengiz Holding AS, Kolin Insaat, Mara AS і Kalyon Group, які є наближені до нинішнього президента,

виграли тендер на будівництво аеропорту. Крім того, була укладена угода між цим консорціумом та урядом, за якою що Державне Казначейство є гарантом всіх боргів і непередбачуваних витрат консорціумом, в разі того, якщо відбудеться форс-мажор або криза, що автоматично робить таку інвестицію абсолютно неризиковою для компаній. Урядові контракти без участі в тендері стали все більш поширені в період 2014-2017 років. Один із колишніх чиновників, Егемен Багіс, стверджує що в міністерствах широко використовуються державні контракти без проведення конкурсів. В 2012 році близько 30% тендерів були проведені з порушенням, без учасників.

У грудні-січні 2019 року вибухнув скандал навколо одного з найпотужніших танкових заводів Туреччини. Реджеп Ердоган підписав указ, за яким державний завод передається у керівництво приватній структурі ВМС, спільне турецько-катарське підприємство з виробництва бронетехніки. Представник турецької частини ВМС Етем Санчак є старшим членом правлячої Партії справедливості та розвитку і входить до наближених осіб та партнерів президента. На тлі критики опозиції, Реджеп Ердоган заперечує продаж та приватизацію підприємства і наголошує, що ВМС не має права власності на продукцію заводу, а має право лише на адміністративне керування. Більш того, президент зазначає позитивну сторону таких дій: це дозволить створити додаткові робочі місця. Відповідно до угоди, ВМС інвестує близько 50 млн. дол. США для модернізації виробництва. ВМС планує перетворити завод у підрозділ для виробництва нового турецького танку «Алтай». Угода передбачає передачу заводу на 25 років оренди. Втім, ціна оренди не озвучується. Також, важливо зазначити, що у 2018 році фірма ВМС виграла багатомільярдний контракт від уряду для випуску танків «Алтай» (перша партія з 250 машин коштує 3,5 млрд. дол. США). Проте, через цей скандал, програма з випуску бронетехніки може бути зупинена, незважаючи на підтримку уряду та президента, через те, що представники Німеччини та компанії «Rheinmetall», які виробляють необхідні

комплектуючі, можуть розірвати контракти.³⁴ Незважаючи на це, ВМС змогли укласти угоду з корейськими фірмами Doosan та S&T Dynamics про поставку трансмісій. Після угоди про випуск бронетехніки у 2019 ВМС отримала від ЗС Туреччини завод для збору танків. У 2020 році опозиція розкритикувала нового міністра оборони, Хулусі Акара, за невиконання контракту компанією ВМС: бронемашини так і не були доставлені в ЗС, як передбачалося умовами договору.

На відміну від надання вигідних умов лояльним бізнесменам, опозиційні або ті, хто не бажав співпрацювати з Ердоганом і ПСР були всіляко утиснуті і обкладені великими податками. Наприклад, колишній медіа-магнат Аудін Доган виплатив щонайменше 500 мільйонів доларів США у вигляді податків і штрафів в 2009 році. Так само і один із найбільших промислових конгломератів Туреччини був оштрафований на 30 мільйонів доларів від своєї ж автомобільної компанії «Tofas» у 2013 році та 61 мільйон доларів отримала Турецька корпорація нафтопереробних заводів (TUPRAS) у 2015 році. Ще одним прикладом переслідування і тиску на опозиційний бізнес є конфлікт Ердогана з конгломератом Koza, який в 2013 році критикував Ердогана за авторитарний стиль правління і силове придушення протестів у парку Гезі.³⁵ Наслідком цього став політичний тиск через низку перевірок, фінансових аудитів та розслідувань. Важливим є і те, що прокуратура відкрила низку кримінальних справ за сфабрикованими свідченнями та звинуваченнями, включаючи і сумнівні факти фінансування терористів. Як результат: всі дочірні конгломерату Koza були конфісковані і продані лояльним бізнесменам. ЗМІ, які знаходилися у власності практично рік були рупором агітації та пропаганди Ердогана. Після спроби перевороту в 2016 році вони були закриті. Багато членів сім'ї Акіна Іпека (колишнього власника) були змушені того ж року виїхати в Лондон аби запобігти

³⁴ Underlying nepotism? Military tank factory becomes part of Turkish-Qatari venture [Електронний ресурс] // DefenseNews. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.defensenews.com/global/europe/2019/01/25/underlying-nepotism-military-tank-factory-becomes-part-of-turkish-qatari-venture/>.

³⁵ BILICI A. How corruption destroys a democracy: The case of Turkey under Erdogan [Електронний ресурс] / ABDÜLHAMIT BILICI // THE INVESTIGATE JOURNAL. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://investigativejournal.org/how-corruption-destroys-a-democracy-the-case-of-turkey-under-erdogan/>.

переслідуванню. Брат Акіна, Текін Іпек був засуджений до 79 років в'язниці за «причетність до підтримки тероризму». Очевидно, що в Ердогана є свої «улюбленці» та ті, хто не бажає підтримувати його. Так, президент має умовний список гірничовидобувних компаній, який поділений на «червоних» та «зелених». Компанії, які підтримують Ердогана — зелені, опозиційні — червоні. Наприклад, заявка компанії Cengiz Construction, що належить другу президента, була розглянута протягом 2 місяців, а ось заявки Кос Group та компанії Koza розглядали 2 роки і все одно були відхилені, тому що ці компанії потрапили до червоного списку.

Важливим пунктом цієї роботи є аналіз турецьких ЗМІ, більшість з яких за останніх 15-20 років стали власністю бізнесменів, наближених до президента і ПСР. Нав'язування однопартійності, диктату партії та нетерпимість до будь-якої критики Реджепа Ердогана зробило неможливим сприйняття ЗМІ як незалежних і надійних джерел інформації. Простіше кажучи, кожне велике газетне видання або телеканал належать великому конгломерату, який діє в різних секторах економіки: будівництво, енергетика, банківська справа та телекомунікації. Ці конгломерати конкурують і успішно співпрацюють, отримуючи від уряду контракти. Таким чином, вони використовують ЗМІ для просування інтересів уряду шляхом пропаганди та маніпулювання фактами. Наразі не існує закону, який би зобов'язував розкривати інформацію про власників, тому такі тендери і домовленості є непрозорими і закритими. Це дозволило тісно налагодити відносини між ПСР, релігійними мережами та медіа-конгломератами. Державне інформаційне агентство Анадолу (АА) і суспільний телеканал Турецьке радіо та телебачення (ТРТ) є провладними і персонал наймається на основі партійної приналежності. Генеральний директор Кемаль Озтюрк – колишній радник уряду. Майже 50% акцій АА належать Державному казначейству і тому в цьому агентстві ніколи не проводять фінансових аудитів. Закон «Про радіо і телебачення» централізував організаційну структуру ТРТ, вилучивши з Ради ТРТ представників наукових кіл, ГО та професійних організацій.

Співпраця між урядом і медіа-компаніями стала настільки глибокою, що інформаційне висвітлення корупції та аналіз невдач в економіці практично відсутні в газетах та телебаченні. У загальнодоступних виданнях газет, до будь-яких новин, які можуть поставити під загрозу зв'язки медіа з урядом ставляться з великою обережністю. Самоцензура стала для журналістів професійним рефлексом і нормою серед редакторів та кореспондентів. Головні редактори отримують високі зарплати, для того щоб вони контролювали видання. А ті журналісти та оглядачі, які відмовляються приймати умови, часто піддаються адміністративним або кримінальним переслідуванням. Газети, які намагаються критично висвітлити дії уряду страждають від фінансового тиску. Найбільш ефективним способом контролю і маніпуляцій ЗМІ є вибіркове виділення державної реклами. Наприклад, після того, як провідний оператор і провайдер телекомунікацій Türk Telekom, який частково належить Державному Казначейству, відсвяткував своє 175-річчя, він почав широку рекламну кампанію тільки для 16 проурядових ЗМІ. За даними компанії Adelx Nielsen, розміри державної реклами, надані провладним газетам у першому кварталі 2014 року, склали 63 мільйони доларів. Не дивно, що опозиційні газети, Zaman, BirGün, Bugün, Cumhuriyet, Meydan, Millet, Milli Gazete, Sözcü, Taraf, Today's Zaman і Yeni Asya не були підтримані фінансуванням з боку держави, оскільки частина з них належить опозиційному руху Гюлена, який до 2013 року був союзником уряду Ердогана. Більшість засобів масової інформації, контрольованих приблизно п'ятьма великими конгломератами, станом на 2014 рік були Doğan, Doğu, Zirve, Albayrak, Ciner. Це найбільші холдинги, оскільки вони мають найбільші частки в різних секторах, крім засобів масової інформації. Наприклад, Doğu Group є однією з трьох найбільших зацікавлених сторін у банківській, будівельній та туристичній галузях Туреччини. Економічна діяльність групи включає в себе державні тендери на Мармар, підземний тунель, що з'єднує Азію та Європу під Босфором, а також різні дамби, автомагістралі та електростанції. Вона також має інтереси у банківському, туристичному та автомобільному секторах. Альбайрак Холдинг - це ще один головний конгломерат, який розпочав

як будівельна компанія, але з 1982 року він розширився в інші сектори, включаючи транспорт і логістику, управління відходами та засобами масової інформації. Як відомо, сім'я Альбайрак дуже близька до уряду. Як не дивно, Берат Албайрак, який до кінця 2013 року був головним директором холдингу, є зятем президента Ердогана, тому вирішив зайняти урядову посаду на національних виборах 2015 року. Власники медіа-компаній Туреччини завжди використовували свої засоби масової інформації як зброю для своїх інвестицій в інші сектори, такі як будівництво, енергетика, телекомунікації та банківська справа. Це широко поширене явище в країні. З іншого боку, преса ніколи не була незалежною від політичного істеблішменту і не була вільна від політичного тиску з тих пір, як тільки вони почали співпрацювати. Цей органічний зв'язок між пресою та політикою створив профіль журналістів, які мали на меті захистити інтереси політичної влади. Якби журналісти не були в гармонії з владою, то вони були б покарані шляхом відправлення у віддалені села як дрібні державні чиновники. Іншими словами, журналісти завжди були невід'ємною частиною політичної системи. Домінуючі власники ЗМІ інструменталізували засоби масової інформації для інтересів приватного бізнесу, не враховуючи громадських інтересів і демократичної ролі ЗМІ, а також прагнули встановити тісні зв'язки з урядами в обмін на різні комерційні підприємства в інших галузях.

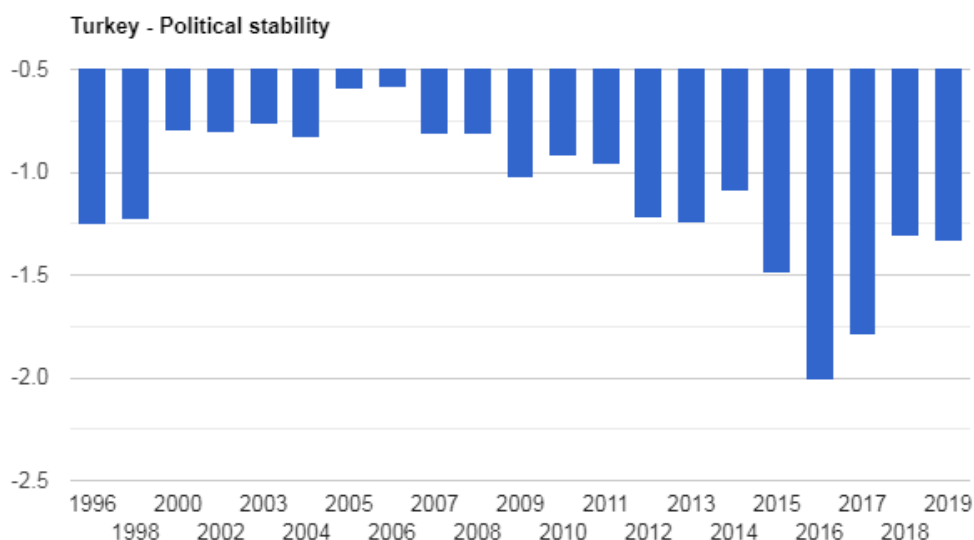
2.3. Вплив непотизму на якість урядування (WGI)

Worldwide Governance Indicators — сукупність індексів, які демонструють якість управління та урядування держави. Індексом вважають такі показники:

- Голосування та підзвітність;
- Політична стабільність та відсутність тероризму/насильства;
- Ефективність уряду;
- Нормативна якість;
- Верховенство права;
- Контроль за поширенням корупції;

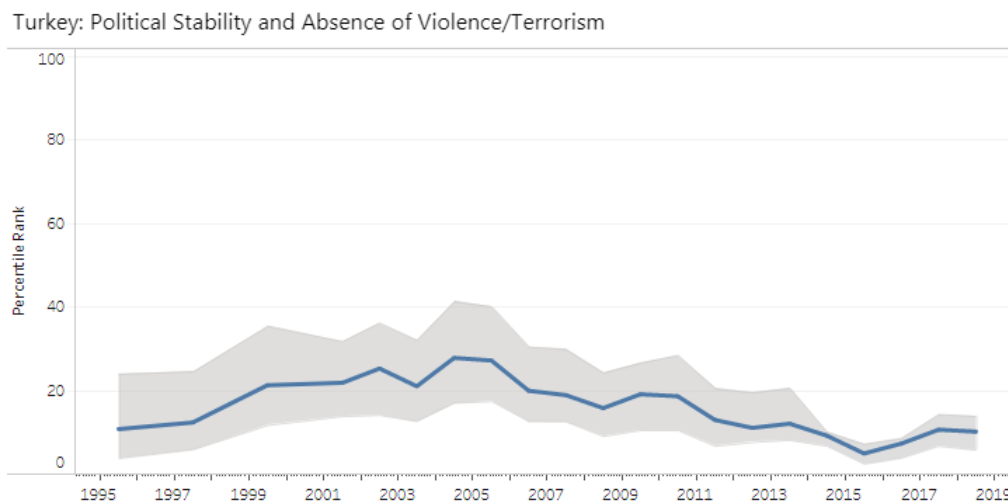
Враховуючи цей індекс, ми хочемо продемонструвати вплив непотизму на показники Туреччини. Оцінювання цих характеристик вимірюється системою рангів: найкращим показником вважають 100 балів — найгіршим 0.³⁶ Важливо також зазначити, що хоча на оцінку того чи того індексу впливають не тільки непотизм, а і ще ряд факторів, **ми схильні вважати, що найближче оточення, бізнес-групи та міністри уряду прямо впливають на ці показники**, враховуючи безперервну участь Реджепа Ердогана в управлінні державою — з 2003 по 2014 роки був прем'єр-міністром в тоді ще парламентській Туреччині, в 2014 році став президентом, а в 2017 році ініціював референдум за перехід до президентської форми правління із широкими повноваженнями для себе. Таким чином, можна припустити, що заміна формальних інститутів на непотизм, клієнтелізм та корупцію є важливою в аналізі даних. Ми обираємо не усі характеристики, а лише ті, що на нашу думку, значною мірою впливають на якість урядування.

Політична стабільність, відсутність насильства та тероризму.

Джерело: Джерело: дані TheGlobalEconomy,
https://www.theglobaleconomy.com/Turkey/wb_political_stability/

³⁶ Kaufmann D. The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues [Електронний ресурс] / D. Kaufmann, M. Mastruzzi, A. Kraay // World Bank. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1682130.

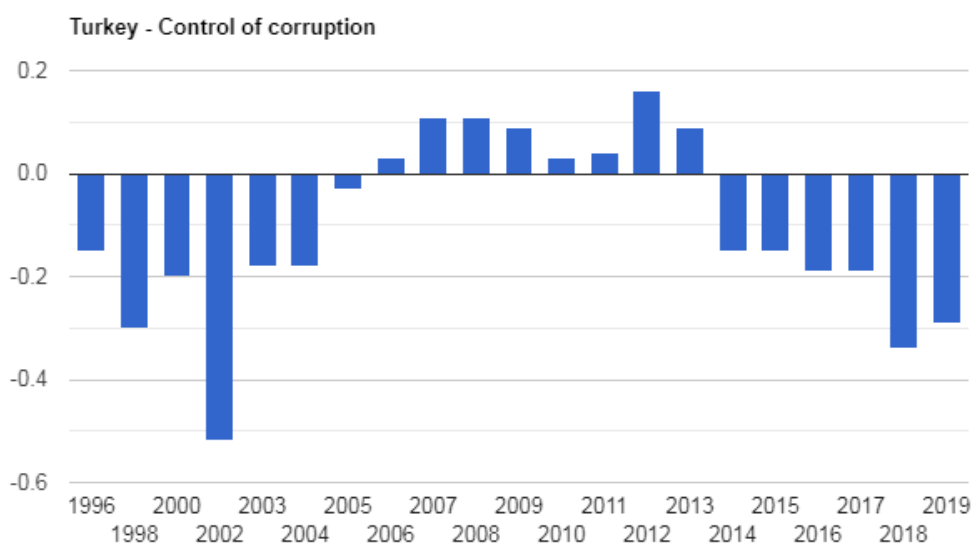

Джерело: дані Світового банку, Worldwide Governance Indicators.

<https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>

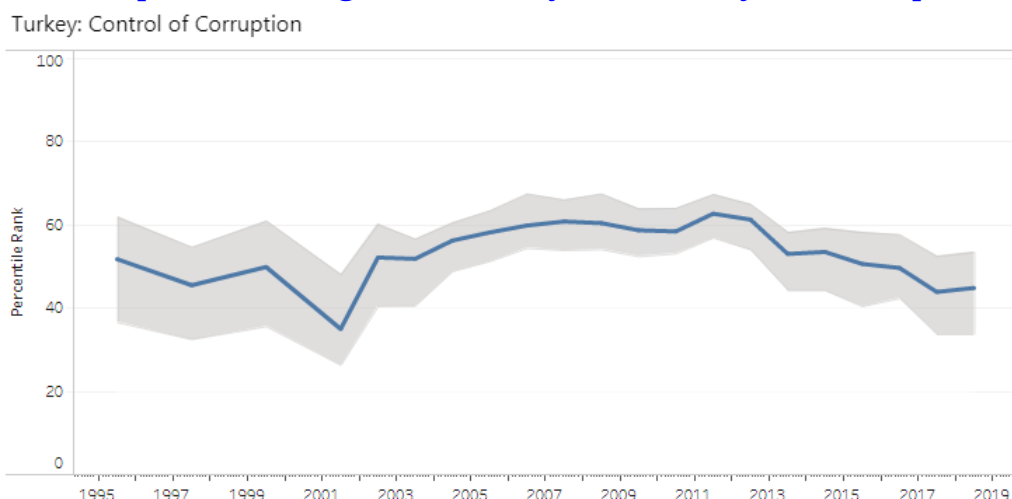
Як ми можемо бачити з графіку, політична стабільність має низькі показники, які на піку не перевищують 28 пунктів, що є максимумом за останніх 20 років. Після відносно спокійного розвитку і зростання 2003-2008 років, ми спостерігаємо поступовий спад до 4,76 пунктів в 2016 році, коли була спроба військового перевороту, в результаті якого виявлено та ув'язнено частину опозиціонерів, військових, руху Гюлена, незалежних журналістів. Проте навіть після стабілізації, ситуація не покращилася, у 2018 році Туреччину вразила економічна криза, яка поглибилася пандемією COVID-19 у 2020 році. Однією з головних причин економічних невдач було призначення в 2018 році зятя Берата Альбайрака на пост міністра фінансів, який продемонстрував нездатність взяти ситуацію під контроль.

Контроль за поширенням корупції.

Джерело: дані TheGlobalEconomy,

https://www.theglobaleconomy.com/Turkey/wb_corruption/

Джерело: дані Світового банку, Worldwide Governance Indicators.

<https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>

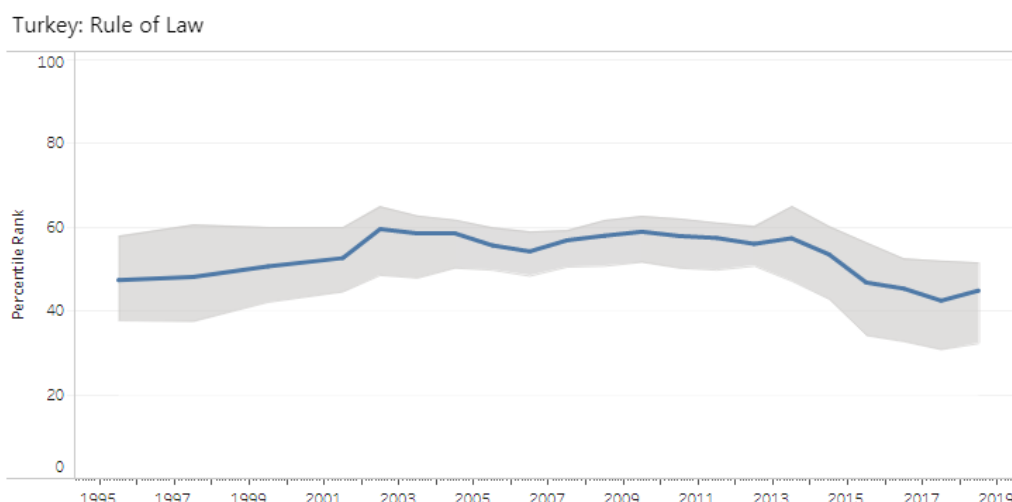
Контроль за корупцією в Туреччині займає середні місця за версією Transparency International — 91 місце із 180 країн³⁷, і в 2019 році оцінена в 39/100, що є зниженням з 2012 року. Це трохи вища оцінка ніж в Середній Азії та Північній Африці, де оцінка за даними Світового банку за 1996-2019 роки – коливається від 42 до 51 пункти. Корупція та фаворитизм стали одними з основних методів взаємозв'язку Ердогана та бізнесу. Ердоган хитро поєднував крадіжки з

³⁷ Transparency International Turkey [Електронний ресурс] // Transparency International. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.transparency.org/en/countries/turkey>.

необдуманим використанням боргу. Замість того, щоб витягувати невеликими сумами із державного бюджету, він вирішив стягувати великі «відкати» у бізнесу, шляхом державних позик та заборгованості. Така стратегія сподобалася як бізнес-гравцям, так і звичайним громадянам: Державне казначейство виступає гарантом усіх боргів під час будівництва об'єктів інфраструктури, які були розіграні нечесними конкурсами, а громадяни закривають очі на очевидну корупцію, адже для них будують дороги, лікарні, найбільший національний аеропорт та житло. Яскравим прикладом корупції та непотизму є телефонна розмова між Ердоганом та його сином Білалом, яка викрила систему Понці. У передбачуваному записі Ердоган та його син обговорюють розмір хабара, який потрібно взяти у бізнесмена на ім'я Шитки Аян. Цей бізнесмен є власником лондонської корпорації SOM Petrol, яка володіє нафтовими та газовими свердловинами в різних країнах і щороку заробляє мільярди доларів. Ердоган вважає, що запропоновані Аяном 10 мільйонів доларів недостатні, і доручає синові не приймати, якщо Аян не надасть обіцяну ним суму. Ердоган каже своєму синові: «Інші можуть принести, то чому він не може?». Транзитне транспортування Туранг, яке також належить пану Айану, отримало урядовий контракт на будівництво нафтопроводу вартістю 11,5 млрд. доларів США для транспортування вуглеводнів з Ірану та Туркменістану до Європи. Інвестиції були субсидовані урядом, і корпорація була звільнена від сплати ПДВ та різних інших податків та зборів.³⁸

³⁸ BILICI A. How corruption destroys a democracy: The case of Turkey under Erdogan [Електронний ресурс] / ABDÜLHAMIT BILICI // THE INVESTIGATE JOURNAL. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://investigativejournal.org/how-corruption-destroys-a-democracy-the-case-of-turkey-under-erdogan/>.

Верховенство права.

Джерело: дані Світового банку, Worldwide Governance Indicators.

<https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>

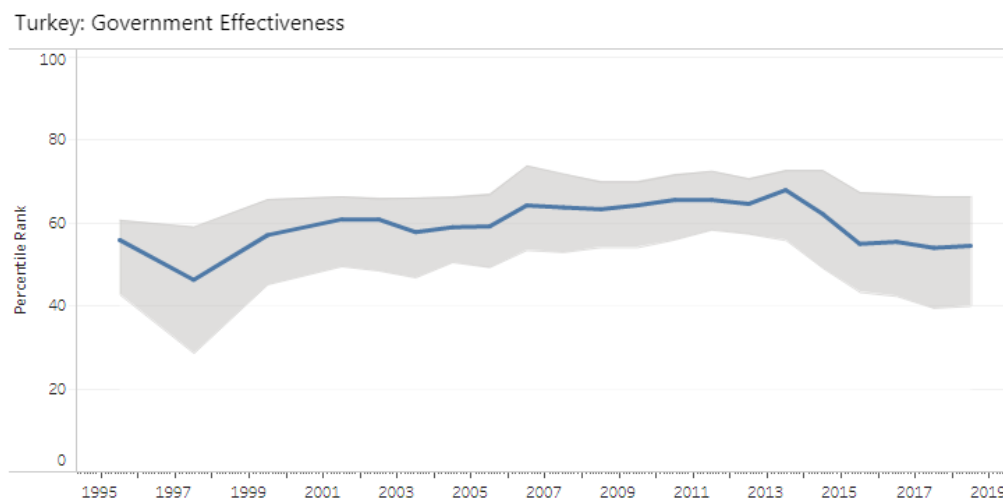
Як бачимо, верховенство права нівелюється і утискається неформальними практиками, а з 2013 року, після протестів в парку Гезі та очевидного розвороту до авторитарного режиму, цей показник постійно знижується.

Ерозію верховенства права можна пояснити рядом причин та подій:

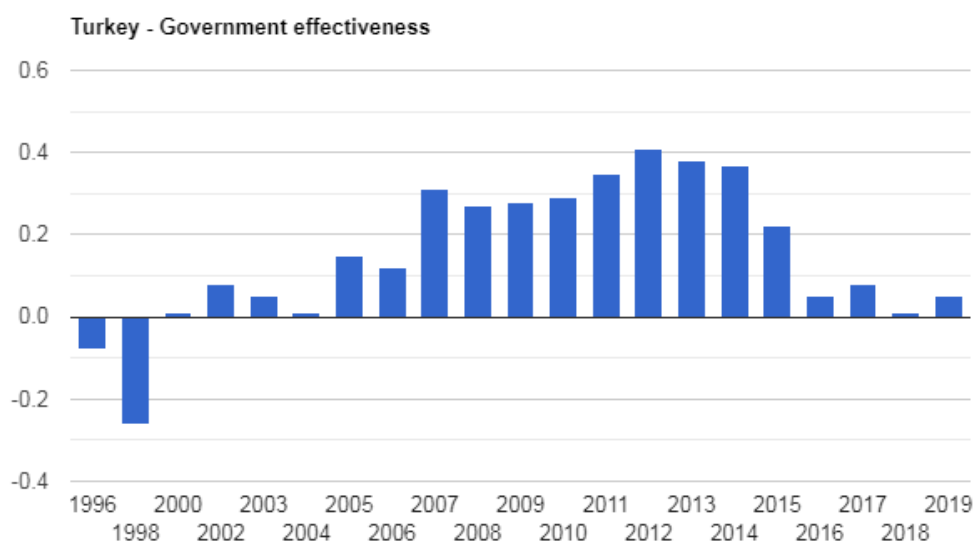
- 1) відсутність суттєвої циркуляції влади та заміни президента, міністрів та парламентарів, що призвело до того, що Ердоган узурпував владу разом із родиною, близькими друзями та бізнесменами;
- 2) переслідування інакомислячих, опозиціонерів, фабрикування кримінальних справ проти них; 3) референдум 2017 року, за яким Ердоган отримав надзвичайні повноваження: посада прем'єр-міністра ліквідовується і повноваження переходять президенту, видання указів без схвалення парламентом, кількість суддів у Конституційному суді зменшується до 15, 12 з яких — призначає президент, строком на 12 років, імпічмент і усунення президента може бути лише через «важливу причину», ініційоване 1/3 парламенту і має набрати 3/4 голосів для

усунення з посади. В умовах більшості ПСР в парламенті – це практично неможливо реалізувати.³⁹

Ефективність уряду.

Джерело: дані Світового банку, Worldwide Governance Indicators.
<https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>

Джерело: дані TheGlobalEconomy,
https://www.theglobaleconomy.com/Turkey/wb_government_effectiveness
 Як бачимо, ефективність уряду з 2016 впала, хоча і до цього не була високою. Методологія розрахунку ефективності: від +2,5 до -2,5 пунктів. У нашому випадку маємо варіацію не більше 0,4 долі пункту. Такий спад обумовлений: 1) спроба військового перевороту, яка спричинила зміни в уряді; 2) економічна

³⁹ Makovsky A. Erdoğan's Proposal for an Empowered Presidency [Електронний ресурс] / Alan Makovsky. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.americanprogress.org/issues/security/reports/2017/03/22/428908/erdogans-proposal-empowered-presidency/>.

криза 2018 року; 3) незалежність Центрального Банку Туреччини була підірвана: уряд звільнив керівника банку в 2019 році, а через місяць звільнили і дев'ять топ-менеджерів – професіоналів банківської справи, які гарантують авторитет і довіру до національного банку та турецької ліри у міжнародних колах та ринку. Наслідки цього були катастрофічні – міжнародні фінансові ринки, від яких значною мірою залежить Туреччина, втратили довіру в надійність економічної системи та черговий зниження курсу ліри.

РОЗДІЛ 3. ОПОЗИЦІЙНІ НАСТРОЇ ТА ФОРМИ БОРОТЬБИ З НЕПОТИЗМОМ РЕДЖЕПА ТАЇПА ЕРДОГАНА

3.1. Недоліки політики непотизму Реджепа Таїпа Ердогана для Турецької Республіки

Авторитарні режими існують за допомогою недемократичних інститутів, у випадку Турецької республіки — клієнтелізм, непотизм, корупція та видозмінені демократичні інститути: вибори, парламентаризм та поділ повноважень. Оскільки зазначені інститути працюють некоректно, вони не можуть забезпечувати необхідний рівень стабільності, від чого може постраждати держава та економіка. Авторитарні режими є дорожчими для підтримки стабільності і порядку, що в умовах обмежених ресурсів, військових конфліктів та різноманітних авантур може запустити кризові процеси. Враховуючи специфіку Турецької республіки, секуляризоване суспільство, досить сильну опозицію, відновлену з 2015 року війну з Робітничою Партією Курдистану, можна припустити що це принесе негативні наслідки для держави.

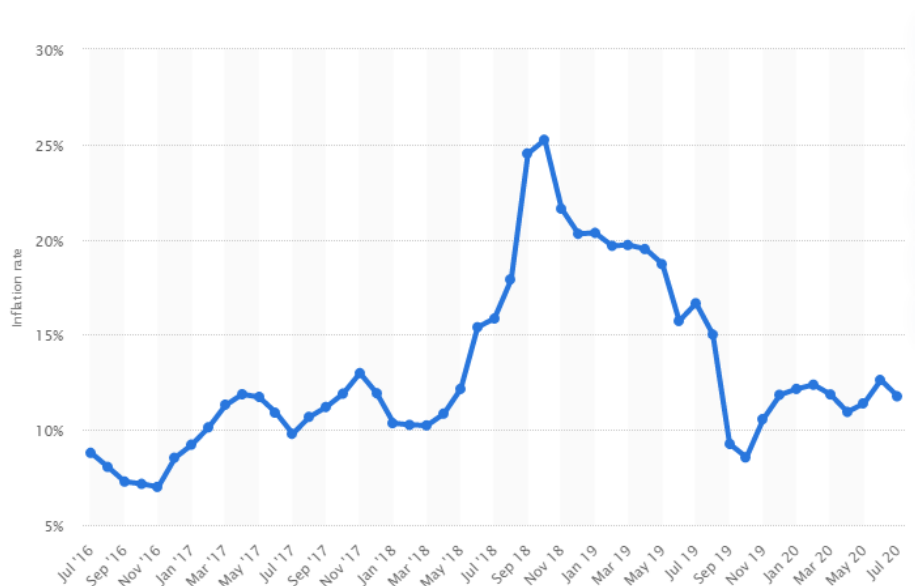
Серед негативних проявів і наслідків непотизму для Туреччини можна виділити такі:

Економічна криза 2018 та 2020 років.

Турецька валюта досягла рекордних мінімумів щодо євро та долара США, незважаючи на зусилля центрального банку зупинити падіння. Велику роль зіграло співпадіння недалекоглядної економічної політики та пандемії вірусу COVID-19 у світі. На кінець 2020 року ліра коливається в межах 7.6 – 7.9 за долар США. Звичайно, частково це можна пояснити тенденцією усіх країн що розвиваються, але ліра показала найгірший результат серед інших, в тому числі і через те, що уряд запровадив неформальні тимчасові заходи для стабілізації, але це не дало бажаного ефекту. Інвесторів турбує ризик зростання інфляції та навіть криза платіжного балансу. Поглиблюються також занепокоєння щодо вичерпаних валютних резервів, дорогих інтервенцій в іноземній валюті та

тенденції купівлі турками іноземних валют. Протягом цього року президент Реджеп Таїп Ердоган намагався підкріпити турецьке зростання двосторонньою економічною політикою, яка передбачає низькі ставки та стабілізацію валюти. Ще до того, як вірус COVID-19 поширювався у всьому світі, центральний банк Туреччини почав пом'якшувати монетарні умови програмою викупу державного боргу. Ця програма з'явилася після того, як Ердоган звільнив попереднього главу центрального банку Мурата Четінкая в липні 2019 року, який чинив опір політиці президента "за будь-яку ціну", побоюючись, що економіка може перегрітися наприкінці 2019 року. Втім, такі наміри президента втримати економіку на плаву, лише погіршили ситуацію: зростання кредитів збільшилось до 50%, що є найбільшим показником з 2008 року. Цей «бум» кредитів, які включали і позики домогосподарствам та підприємцям лише стимулював внутрішню інфляцію, яка в липні 2019 становила 11,76%. Водночас, потреба в іноземній валюті зростала відповідно до зростання імпорту, ще більше послаблюючи турецьку ліру. Сюди також можна додати і зменшення валютних прибутків, через значне падіння туризму на тлі пандемії коронавірусу. Тому, для запобігання інфляції, центральний банк витратив мільярди доларів для стабілізації. За підрахунками американського інвестиційного банку Goldman Sachs, цього року країна витратила 65 мільярдів доларів (55,2 мільярда євро) на управління своєю валютою. Як результат, його валові валютні буфери впали більш ніж на третину цього року - до 49,2 млрд. дол. США станом на 17 липня. З урахуванням золотого запасу, вони становлять 89,5 млрд. дол. США. Ще одним прорахунком центрального банку є купівля ліри не за рахунок власних резервів, а за долари, позичені у вітчизняних банків. У 2018 році вартість ліри відносно долара знизилася на 80%. До прикладу, у 2013 році долар коштував 1.7 ліри, а уже в 2018 — 5.3. За 2019 рік інфляція зросла на 24%, в той час як в 2013 вона становила всього 6%. В кінці 2019 року безробіття серед молоді досягло 27%. Більше 20% мільйонерів Туреччини залишили країну (приблизно 17 000 з них), і багато талановитих людей виїжджають або через економічний провал, або через політичний клімат. Статус Туреччини зазнав поразки у всіх стандартних

міжнародних рейтингах. Туреччина впала на 109 місце зі 126 країн - у порівнянні з 59 місцем п'ять років тому - за Індексом верховенства права. Аналогічним чином, світовий індекс свободи преси за 2019 рік поставив Туреччину на 157 місце серед 180 країн. В даний час Туреччина є однією з 25 найбільш репресивних країн: з 2014 по 2018 роки було заарештовано найбільше журналістів, ніж будь-де у світі.

Інфляція турецької ліри 2016-2020 роки. Джерело:
<https://www.statista.com/statistics/895080/turkey-inflation-rate/>

Згортання процесів секуляризації та ісламізація частини суспільства.

Мустафа Кемаль Ататюрк – національний герой та символ Туреччини. Коли союзні держави прагнули захопити землю в Анатолії після розпаду Османської імперії, Ататюрк згуртував турецькі війська і, у війні за незалежність Туреччини, розбив війська Антанти. Він також був засновником сучасної Туреччини і проголосив її незалежність. Проте, Реджеп Ердоган повинен миритись з тим, що національний герой для турків був секуляристом і відтіснив релігію від державних справ. У 2004 році Ердоган замінив портрет Ататюрка і турецький прапор під час щорічного телевізійного послання на портрет могили Ататюрка

та мечеті. Таким чином він дав зрозуміти, що Ататюрк помер, але іслам живе. У 2012 році заявив, що має на меті виховати нове «релігійне покоління». У 2023 році Туреччина буде святкувати 100-річчя з дня заснування республіки, тому деякі стійкі кемалісти припускають, що Ердоган прагне офіційно створити династію і позбутися залишків республіканського устрою в Туреччині. Турки можуть бути більш схильними до цієї трансформації, ніж здається на перший погляд. Ердоган міг би просто заявити, що республіканізм - це система, що має коріння на Заході і, отже, нелегітимна. Він міг би стверджувати, що Туреччині слід повернутися до більш традиційної системи. Спочатку це може бути просто питанням термінів. Міністри можуть знову стати візирами, коли президентство повернеться до султанату спочатку неофіційно, а потім формально після того, як Ердоган завершить главу про столітню інтермедію Ататюрка. Альтернативно, Ердоган може наслідувати іранську модель і зберегти більшість атрибутів республіканізму, одночасно оголосивши Туреччину ісламською республікою. Можливо, він міг би залишитися президентом, але використати 2023 рік, щоб офіційно розірвати із секуляризмом. Повернення алфавіту до османської писемності до Ататюрка може завершити трансформацію. Ататюрк прийняв латинську писемність, щоб змусити турків порвати не лише політично, але й інтелектуально з монархічним релігійним минулим. Однак, щоб пом'якшити негативний вплив на бізнес, він, швидше за все, буде поступовим, оскільки обидва алфавіти матимуть спільний офіційний статус протягом декількох років, перш ніж латинська мова почне витіснятися і забуватися спочатку у турецьких глибинках, а потім нарешті скрізь, крім Стамбула та туристичних напрямків Узбережжя Середземного моря. Амбіції Ердогана керувати ісламським світом були очевидними протягом певного часу. Бажання Туреччини бути лідером мусульманського світу найкраще пояснює ворожнечу Ердогана до Саудівської Аравії. Після вбивства саудівського журналіста Джамаля Хашогджі у 2018 році, Ердоган вирішив використати цей інцидент для тиску на Саудівську Аравію та Мухаммада Ібн Салмана, заявивши про кричущу неповагу до свободи преси та критики. Швидше за все, Ердоган прагне використати Хашогджі для

делегітимації саудівського короля як хранителя Мекки та Медіни, що є основою їх претензії на легітимність. Врешті-решт, османи контролювали хадж до повстання арабських країн і подальшого завоювання священних міст саудитами в 1924 і 1925 роках. Ердоган докладає зусиль, спрямованих на деконструкцію монопольної релігійної влади над святими землями, його ж кінцева мета – інтернаціоналізувати хадж та взяти під опіку Мекку та Медіну через Організацію ісламського співробітництва.

3.2. Опозиція непотизму та політиці Реджепа Ердогана

Попри те, що опозиція до ПСР є доволі розпорошена, варто виділити їх лідерів та ключових фігур.⁴⁰ Серед них є і колишні соратники та однопартійці Ердогана, які із різних причин перейшли до опозиції:

- **Селлахатін Демірташ.** Балотуючись у президенти в 2014 році, а потім створивши свою Народно-демократичну партію (HDP) третім за величиною блоком у турецькому парламенті в 2015 році, Демірташ досяг більших успіхів, ніж будь-який попередній курдський націоналістичний політик у Туреччині. Восени 2016 року Демірташ – разом із його співголовою Фігеном Юксекдагом та низкою парламентарів – потрапив до в'язниці за звинуваченнями в тероризмі. Демірташ залишається сьогодні у в'язниці, незважаючи на рішення Європейського суду з прав людини, яке вимагає його звільнення.
- **Екрем Імамоглу.** Як кандидат від Республіканської народної партії (CHP) на посаду мера Стамбула у 2019 році, Імамоглу перетворився із місцевого політика в фігуру міжнародного значення. Його чорноморське коріння та релігійне походження - у поєднанні зі здатністю створити союз з курдськими націоналістичними виборцями - дозволили йому розширити свою популярність за межами традиційних політиків РНП. Імамоглу був

⁴⁰ Danforth N. The Outlook for Turkish Democracy: 2023 and Beyond [Електронний ресурс] / Nick Danforth // Washington Post. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.washingtoninstitute.org/uploads/Documents/pubs/PolicyNote77-Danforth.pdf>.

досить впевненим в собі і поміркованим, але коли Ердоган вимагав повторних виборів в Стамбулі, це призвело до припущень щодо участі Імамоглу на президентських виборах 2023 року.

- **Канан Кафтанчоглу.** Як глава РНП в Стамбулі, Кафтанчоглу представляє нове покоління політиків з прогресивною орієнтацією, сформованою протестами в парку Гезі. В умовах занепокоєння щодо шахрайства і корупції партія успішно керувала кампанією з моніторингу виборчих ділень і скриньок на обох турах виборів. Зараз їй загрожує дев'ять років в'язниці за розміщення твітів з критикою Ердогана і уряду в період 2012-2017 років.
- **Мерал Аксенер.** У 2017 році Аксенер розірвала зв'язки із Девлетом Бахчелі та Націоналістичною партією, яка перейшла в коаліцію ПСР. Вона заснувала власну правоцентристську «Хорошу партію», яка стала в опозицію до Ердогана. Ця партія зарекомендувала себе як сильний гравець в турецькій політиці, нарівні з Націоналістичною партією, перетягуючи її електорат, а також електорат ПСР. Сміливість Аксенера у конфронтації з Ердоганом завоювала її похвалу з боку багатьох його опонентів, але її погляди та досвід, особливо перебування на посаді міністра внутрішніх справ у 1996–97 роках, викликали постійне занепокоєння серед деяких курдських та ліберальних виборців.
- **Ахмет Давутоглу.** Будучи гуру зовнішньої політики Ердогана, а згодом міністром закордонних справ, Давутоглу пропагував експансивне бачення регіональної ролі Туреччини, особливо після початку громадянської війни в Сирії. Будучи прем'єр-міністром з 2014 по 2016 рік, він підтримував посилення репресій уряду щодо громадянських прав, а також війну Туреччини проти РПК. Але з часу заснування власної опозиційної партії (Партія майбутнього), він став відвертим критиком авторитаризму Ердогана та повороту до націоналізму, прагнучи підбурити і перетягнути

до свого поля виборців, що ностальгують за більш ранньою епохою правління ПСР у 2000-х.

- **Алі Бабакаан.** Як і Давутоглу, Бабакаан - колишній член ПСР, який покинув коло Ердогана, щоб створити власну політичну партію - нещодавно оголошену Партію демократії та прогресу. Бабакаан працював міністром економіки у часи активного розвитку і прогресу Туреччини, а також був головним учасником переговорів щодо вступу до ЄС, що дозволило приєднатись до технократів, менш ісламістського кругу політиків, ніж Давутоглу. Бабакаан визнаний економіст, який призвів до стрімкого розвитку Туреччини в 2000-х роках.
- **Абдулла Гюль.** Один із засновників ПСР і колишній президент, Гюль довгий час вважався конкурентом Ердогана. Попри всі очікування, його регулярну та завуальовану критику Ердогана щодо розвитку країни, Гюль завжди був обережним і поміркованим для того щоб протистояти своєму колишньому соратнику. Натомість, він підтримує політику Алі Бабакаана.

Після перемоги на місцевих виборах в Стамбулі, кандидат від головної опозиційної партії (Республіканська народна партія) Екрем Імамоглу, оприлюднив документи і заяву, в якій що «припинить розтрату державних грошей, податків, зупинить корупцію і Стамбул тільки виграє від цього».⁴¹ У 2019 році, опозиційна місцева влада скасувала перерахування 350 млн. турецьких лір (близько 60 млн. дол. США) до пропрезидентських благодійних фондів. Також муніципалітет Стамбулу анулював протоколи для перерахунку ще для п'яти фондів — TURGEV (Фонд підтримки освіти та турецької молоді), TUGVA (Молодіжний Фонд Туреччини), Фонд Енсара (Ensar Foundation), Фонд Азіза Махмута (Aziz Mahmut Foundation), Фонд теології Дарула Фунуна (Darul Funun Theology Foundation). 17 квітня 2019 року Імамоглу оприлюднив

⁴¹ Istanbul mayoral election centers on fight against corruption [Електронний ресурс] // DeutscheWelle. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.dw.com/en/istanbul-mayoral-election-centers-on-fight-against-corruption/a-49186995>

документи, в яких ішлося про витрату муніципалітетом Стамбулу 14 млн. лір (2,4 млн. дол. США) на розробку і підтримку сайту міста, включаючи підготовку графічних та відеоматеріалів.⁴² Компанія, яка виконувала замовлення муніципалітету - İstanbul Dijital Medya Ticaret A.Ş. – належить Гакатаю Калканчі, заступник генерального секретаря адміністрації від ПСР. Менеджером медіакомпанії є Абдуррахман Тиг, кандидат від ПСР на парламентських виборах 24 червня 2018 року. Ще один скандал навколо витрат муніципалітету ПСР виник у квітні 2019 року, цього разу за участю членів родин Ахмета Махмута Унлю, більш відомого як Кюббелі Ахмет Ходжа, проповідника із секти Накшбанді, відомий своєю підтримкою правлячої партії. Рекламна фірма, що належить зятю Унлу Есату Палазоглу та його старшому братові Мухіттіну Палазоглу, отримала 3,6 млн. лір (615 тис. дол. США) за тендер на організацію спортивного марафону на історичному півострові Стамбула. Ці два випадки надходження муніципальних грошей до кіл, близьких до правлячої партії, мали місце після виборів 31 березня. У 2019 році муніципальний бюджет становив 23,8 млрд. лір (4,06 млрд. дол. США), тоді як загальний бюджет його водо-, каналізаційних та транспортних установ становив 34,8 млрд. лір (5,95 млрд. дол. США). На додаток до цього, загальний оборот 28 дочірніх компаній муніципалітету становить 24 млрд. лір (4,1 млрд. дол. США). З цих джерел на інвестиції відводиться понад 16 мільярдів лір (2,74 мільярда доларів), що становить величезне джерело доходу для пов'язаних з державою підприємств. Значна частина з них є власниками як будівельних компаній, так і засобів масової інформації. Перший з них - група Albayrak: тендери групи Albayrak у місті охоплюють широкий спектр послуг: збір показників лічильників на воду (компанія İSKİ), постачання газу (компанія İGDAŞ), оренда автомобілів для муніципального користування, вивіз відходів, обслуговування системи столичного метрополітену, будівництво заводу двигунів для громадського

⁴² Eşiyok D. Tentacles of corruption: How gov't-linked businesses have been fed by Istanbul AKP municipality for years [Електронний ресурс] / Dicle Eşiyok // AhvalaNews. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://ahvalnews.com/tenders/tentacles-corruption-how-govt-linked-businesses-have-been-fed-istanbul-akp-municipality#>.

транспорту. Компанія, що належить зятю Альбайраків Адему Алтунсою, чие весілля відвідав Ердоган, заробила 250 млн. лір (43 млн. дол. США) за 2016 рік та міських тендерах. Kalyon Group – ще один конгломерат, який зазнає значних втрат, якщо ПСР втратить підтримку населення. Окрім володіння 40-відсотковою часткою в будівництві нового аеропорту Стамбула, компанії групи виграли помітні тендери від адміністрації Стамбула, включаючи водопровід вартістю 9 млрд. лір (1,54 млрд. дол. США), лінію метро вартістю 849 млн. лір (145 млн дол. США) , та підземний перехід вартістю 52 млн. лір (8,9 млн. дол. США). В той час, ряд проурядових ЗМІ отримують кошти від муніципалітету за рекламні збори. Будівельні фірми з урядовими зв'язками, такі як Cengiz Holding, також отримали великі прибутки від Стамбула завдяки вигідним рішенням муніципалітету ПСР. Записана телефонна розмова між власником компанії Мехметом Кенгізом колишнім міністром навколишнього середовища та містобудування Ердоганом Байрактаром була викладена у ЗМІ в грудні 2013 року. В ній Кенгіз вимагає земельну ділянку в елітному районі Стамбула для будівництва нерухомості. Ще одна ділянка площею 918 квадратних метрів була надана Кенгізу в Мальтепе, Стамбулі, у 2017 році за прямим наказом Ердогана. Cengiz Construction планує побудувати на землі житлові та комерційні площі. У 2016 році Кенгіз та інший конгломерат, пов'язаний з урядом, Limak Holding, отримали черговий вигідний тендер на будівництво 169-кілометрової магістралі, що з'єднує столичний район Курткой із сусіднім містом Сакарія. У 2018 році муніципалітет передав 64 із 408 тендерів власним дочірнім компаніям. Ці 64 коштували загалом 3,2 млрд. лір (556 млн. дол. США), що становить близько третини загальної вартості тендерів.

Таким чином, опозиція непотизму та корупції Реджепа Ердогана виявляється у перекритті фінансування фондів сім'ї Ердогана та відміну тендерів для проурядових фірм. На перший погляд, такі дії не приносять шкоди для цілої системи патронажних зв'язків, але важливо зазначити: кандидати від ПСР програли вибори у трьох найбільших містах, Стамбулі, Анкарі та Ізмірі. Ці міста

є великими фінансовими, промисловими та діловими центрами не тільки країни, а й регіону. Втрата цих міст дуже боляче вдарила по позиціях ПСР, Ердогана та його найближчого оточення. В найбільших містах завжди спостерігається опозиційні настрої не тільки Туреччини, а й інших держав, а основною причиною цьому є густота населення, велика концентрація високоосвіченого населення, яке а) не залежить від підтримки держави, заробляють на життя власними силами і є середнім класом; б) більшість людей читають новини із кількох альтернативних джерел, а не тільки з проурядових каналів, радіо і газет; в) населення в столиці усвідомлюють масштаби корупції та хабарництва; г) населення здебільшого нерелігійне, притримується ідей кемалізму, тому ісламська пропаганда Ердогана про традиційні цінності та релігію тільки відштовхують електорат, який би ще міг проголосувати за ПСР. Ось чому Біналі Йилдирим і програв вибори в другий раз із іще більшим розривом: перші вибори він програв із розривом всього в 13 тис. голосів, а наступні вибори — уже в 775 тис. голосів.⁴³ Стамбул є надзвичайно важливим містом — після перемоги опозиційного кандидата, ліра зміцнилась на 10%. На Стамбул припадає третина ВВП Туреччини, а бюджет муніципалітету — 4 млрд. дол. США, що дає можливість виграти прибуткові контракти. Втім, ПСР втратила контроль над фінансовими потоками. Частиною виборчої кампанії Імамоглу було акцентування уваги на нераціональних державних витратах ПСР.

⁴³ Erdogan's party suffers blow after Istanbul re-run poll defeat [Електронний ресурс] // BBC NEWS. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.bbc.com/news/world-europe-48739256>.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши масиви даних, біографії турецьких політиків, бізнесменів та дослідивши їх родинні зв'язки можемо дати відповідь на питання, скільки родичів, соратників та наближених президента Реджепа Таїпа Ердогана присутні в уряді та бізнесі політичної системи Турецької республіки. Мережа патронажних зв'язків та непотизму була побудована для: 1) зміцнення персональної влади та контролю над процесами, які протікають в Туреччині; 2) контролю за діяльністю опозиції та вчасного реагування на її дії; 3) збагачення родини президента за рахунок фінансових махінацій, вигідних контрактів та хабарів від бізнесу. Ми виділили форми співпраці між Ердоганом, його родиною та бізнесом:

- «Оренда» державних промислових підприємств за зниженою ціною;
- Часткове спонсорство бізнесом рахунків фондів, якими користується президент і його наближені;
- Отримання державних контрактів на виробництво різноманітної продукції на особливих умовах або і взагалі без тендерів;
- Захист від бізнес-конкурентів, які часто є опозиційними до наближених осіб президента, фінансовий та політичний тиск на них.
- Важливим елементом співпраці Ердогана та бізнесу є так звана система Понці, за якою уряд безперервно здійснює великі інфраструктурні проекти, незалежно від їх економічної раціональності, переважно із сильно завищеними витратами. Контракти дістаються лояльним бізнесменам, тоді як публічні тендери служать фіктивною конкуренцією серед учасників торгів. Переможець, у більшості випадків, визначається заздалегідь. Компанії, яким пощастило, користуючись підтримкою уряду, знайшли легкий доступ до закордонних позик та позик сильних європейських банків із гарантією казначейства Туреччини. Натомість бізнесмени, як очікувалося, дадуть Ердогану свою частку в різних формах та ступенях та зобов'язуються політично підтримати його.

Також ми виділили коло наближених до президента: крім родини, це міністри, радники в адміністрації, вище військове керівництво, розвідка та бізнесмени.

- **Сім'я.** Керуючи країною, Ердоган регулярно звертається до членів своєї сім'ї, надаючи ним унікальні можливості. (**Берат та Есра Альбайрак. Серат Альбайрак, Білал Ердоган, Сельчук та Сумейє Байрактар, Зія Ільген**)
- **Кабінет міністрів.** Окрім того, що вони є радниками президента, низка членів кабінету відіграє також офіційні ролі в уряді Ердогана. (**Фуат Октай, Сулейман Сайлу, Мевлют Кавусоглу, Абдулхаміт Гюль, Алі Ербас**)
- **Радники.** Перехід до дедалі непрозорої та персоналізованої системи президентського правління, роль радників значно зросла. (**Ібрагім Калін, Фареттин Алтун, Мустафа Варанк, Гулнур Айбет, Ільнур Чевік, Ігіт Булут**)
- **Парламентарі та інші урядовці.** Поза кабінетом міністрів різні діячі, які мають нинішні чи колишні політичні ролі, здійснюють вплив, який іноді виходить за рамки їх офіційних позицій. (**Девлет Бахчелі, Булент Арінч, Біналі Йилдирим, Мурат Уйсал,**
- **Військові та розвідка.** З часу спроби перевороту 2016 року Ердоган працював над очищенням та реструктуризацією військових з метою забезпечення їй повної лояльності, а також закликав її провести низку все більш амбіційних військових кампаній у Сирії. (**Хулусі Акар, Хакан Фідан, Ясар Гулер, Ціхат Яйці, Аднан Танріверді**)
- **Бізнес-групи.** Успіх Ердогана у створенні лояльної ділової спільноти був вирішальним для його зміцнення влади. Багато найвизначніших холдингових груп Туреччини одночасно ведуть активну діяльність у різних секторах, таких як телебачення, транспорт та будівництво, що робить їх вирішальними для побудови інтегрованої мережі фінансової, політичної та медіа-підтримки. (**Йилдирим Деміропен. Demiroren Group, Dogan Group, Ерман Ілічак, Kalyon Group**)

Структура непотизму та фаворитизму Реджепа Ердогана є практичною і стратегічно продуманою: всі ключові і найголовніші для функціонування міністерства та посади в них займають люди, наближені до президента, його друзі.

- **Берат Альбайрак (9 листопада 2020 року подав у відставку) та Лютфі Елван – Міністерство фінансів**
- **Сулейман Сайлу – Міністерство внутрішніх справ**
- **Мевлют Кавусоглу – Міністерство закордонних справ**
- **Абдульхаміт Гюль – Міністерство юстиції**
- **Фуат Октай – Віце-президент**
- **Наці Акбал – Директор Центрального Банку Турецької республіки**

Важливою частиною цієї роботи є вплив непотизму та фаворитизму на якість урядування (WGI)

Worldwide Governance Indicators — сукупність індексів, які демонструють якість управління та урядування держави. Індексом вважають такі показники:

- **Політична стабільність та відсутність тероризму/насильства:** низька рівень стабільності (7-10 пунктів із 100 максимальних) через напружену ситуацію з бойовими підрозділами Робітничої партії Курдистану, курдською меншістю, яка становить 17% населення Туреччини; сирійські біженці, які створюють криміногенну ситуацію та соціальне невдоволення громадян; спроба військового перевороту липня 2016 року та конституційний референдум 2017 року, який виявив межу між секуляристами та релігійною частиною населення.
- **Ефективність уряду:** ефективність уряду з 2016 впала, хоча і до цього не була високою. Методологія розрахунку ефективності: від +2,5 до -2,5 пунктів. У нашому випадку маємо варіацію не більше 0,4 долі пункту. Такий спад обумовлений: 1) спроба військового перевороту, яка спричинила зміни в уряді; 2) економічна криза 2018 року; 3) незалежність

Центрального Банку Туреччини була підірвана: уряд звільнив керівника банку в 2019 році, а через місяць звільнили і дев'ять топ-менеджерів.

- **Верховенство права:** верховенство права нівелюється і утискається неформальними практиками, а з 2013 року, після протестів в парку Гезі та очевидного розвороту до авторитарного режиму, цей показник постійно знижується. Ерозію верховенства права можна пояснити рядом причин та подій: 1) відсутність суттєвої циркуляції влади та заміни президента, міністрів та парламентарів, що призвело до того, що Ердоган узурпував владу разом із родиною, близькими друзями та бізнесменами; 2) переслідування інакомислячих, опозиціонерів, фабрикування кримінальних справ проти них; 3) референдум 2017 року, за яким Ердоган отримав надзвичайні повноваження.
- **Контроль за поширенням корупції:** Контроль за корупцією в Туреччині займає середні місця за версією Transparency International — 91 місце із 180 країн, і в 2019 році оцінена в 39/100, що є зниженням з 2012 року. Це трохи вища оцінка ніж в Середній Азії та Північній Африці, де оцінка за даними Світового банку за 1996-2019 роки – коливається від 42 до 51 пункти. Корупція та фаворитизм стали одними з основних методів взаємозв'язку Ердогана та бізнесу.

У третьому розділі ми дослідили негативні наслідки від політики непотизму, опозиційні настрої та методи боротьби з непотизмом Реджепа Таїпа Ердогана.

Серед негативних наслідків для Турецької республіки можна виділити два найголовніших:

- Економічна криза 2018 та 2020 років, яка супроводжувалася інфляцією турецької ліри з 5,3 ліри за 1 долар США у 2018 році до 7,9 ліри за 1 долар США у 2020 році. Частково це можна пояснити пандемією COVID-19, скороченням потоку туристів до Чорного та Середземного морів, втім, заходи Центрального банку Туреччини та міністра фінансів, Берата Альбайрака (зятя Р. Ердогана) не були ефективними, навіть нашкодивши

економіці та інвестиційному клімату: інфляція стримувалась за рахунок купівлі ліри за валюту не Центрального банку, а інших турецьких банків, від чого зріс державний борг, який зараз складає близько 258 млрд. дол. США, або 39,4% ВВП.

- Згортання процесів секуляризації, відхід від світської моделі держави. Бажання Р. Ердогана бути лідером мусульманського світу та завершити в 2023 році «добу Ататюрка», стерши його із пам'яті молодих поколінь, стало реальною загрозою після референдуму 2017 року, за яким він отримав великі повноваження. Це можна пояснити ворожнею Ердогана до Саудівської Аравії. Після вбивства саудівського журналіста Джамалі Хашогджі у 2018 році, Ердоган вирішив використати цей інцидент для тиску на Саудівську Аравію та Мухаммада Ібн Салмана, заявивши про кричущу неповагу до свободи преси та критики. Швидше за все, Ердоган прагне використати Хашогджі для делегітимації саудівського короля як хранителя Мекки та Медіни, що є основою їх претензії на легітимність. Врешті-решт, османи контролювали хадж до повстання арабських країн і подальшого завоювання священних міст саудитами в 1924 і 1925 роках. Ердоган докладает зусиль, спрямованих на деконструкцію монопольної релігійної влади над святими землями, його ж кінцева мета – інтернаціоналізувати хадж та взяти під опіку Мекку та Медіну через Організацію ісламського співробітництва.

Головними опозиційними силами є такі лідери:

- **Селахатін Демірташ**
- **Екрем Імамоглу**
- **Канан Кафтанчоглу**
- **Мерал Аксенер**
- **Ахмет Давутоглу**
- **Алі Бабахан**

Опозиція непотизму та корупції Реджепа Ердогана виявляється у перекритті фінансування фондів сім'ї Ердогана та відміну тендерів для проурядових фірм. На перший погляд, такі дії не приносять шкоди для цілої системи патронажних зв'язків, але важливо зазначити: кандидати від ПСР програли вибори у трьох найбільших містах, Стамбулі, Анкарі та Ізмірі. Ці міста є великими фінансовими, промисловими та діловими центрами не тільки країни, а й регіону. Втрата цих міст дуже боляче вдарила по позиціях ПСР, Ердогана та його найближчого оточення. В найбільших містах завжди спостерігається опозиційні настрої не тільки Туреччини, а й інших держав, а основною причиною цьому є густота населення, велика концентрація високоосвіченого населення, яке а) не залежить від підтримки держави, заробляють на життя власними силами і є середнім класом; б) більшість людей читають новини із кількох альтернативних джерел, а не тільки з проурядових каналів, радіо і газет; в) населення в столиці усвідомлюють масштаби корупції та хабарництва; г) населення здебільшого нерелігійне, притримується ідей кемалізму, тому ісламська пропаганда Ердогана про традиційні цінності та релігію тільки відштовхують електорат, який би ще міг проголосувати за ПСР.

Єдиним шляхом для Туреччини вирішити проблеми в політиці та економіці — повернутись на шлях демократії, який колись започаткував Реджеп Ердогана та його Партія справедливості та розвитку. Втім, це передбачає усунення автократа Р. Ердогана, його сім'ї та ставлеників від влади, що є досить малоімовірним сценарієм на даний час. Кожен режим, демократичний чи ні, основною метою ставить самозбереження та відтворення, а недемократичні інститути в Туреччині сприяють цьому. Ердогану вдалося збудувати надійну систему за допомогою непотизму, патронажних зв'язків із бізнесом та надійність стратегій, здатних до адаптації — це дозволило йому закріпити свої позиції у політичній системі Турецької республіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- 1) Діденко І. НЕПОТИЗМ, ФАВОРИТИЗМ ТА КРОНІЗМ ЯК ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ КОНФЛІКТУ ІНТЕРЕСІВ [Електронний ресурс] / Ірина Діденко // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/8/22.pdf>.
- 2) Дем'яненко Б. Л. Непотизм [Електронний ресурс] / Б. Л. Дем'яненко. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://ephsheir.phdpu.edu.ua/handle/8989898989/2143>
- 3) Костюченко Т. С. ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА УКРАЇНИ: ЗАСТОСУВАННЯ МЕРЕЖЕВОГО ПІДХОДУ ДЛЯ АНАЛІЗУ ЗВ'ЯЗКІВ [Електронний ресурс] / Т. С. Костюченко // Наукові записки НАУКМА. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/6112>.
- 4) BILICI A. How corruption destroys a democracy: The case of Turkey under Erdogan [Електронний ресурс] / ABDÜLHAMİT BILICI // THE INVESTIGATE JOURNAL. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://investigativejournal.org/how-corruption-destroys-a-democracy-the-case-of-turkey-under-erdogan/>.
- 5) Bekdil B. Underlying nepotism? Military tank factory becomes part of Turkish-Qatari venture [Електронний ресурс] / Burak Bekdil // DefenseNews. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.defensenews.com/global/europe/2019/01/25/underlying-nepotism-military-tank-factory-becomes-part-of-turkish-qatari-venture/>.
- 6) Borgatti, S.P., Everett, M.G. and Freeman, L.C. 2002. Ucinet 6 for Windows: Software for Social Network Analysis. Harvard, MA: Analytic Technologies.
- 7) Business Interests: Holdings, Investments and Public Tenders [Електронний ресурс] // Media Ownership Turkey. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://turkey.mom-rsf.org/en/findings/business-interests/>.
- 8) Danforth N. The Outlook for Turkish Democracy: 2023 and Beyond [Електронний ресурс] / Nick Danforth // Washington Post. – 2020. – Режим доступу до ресурсу:

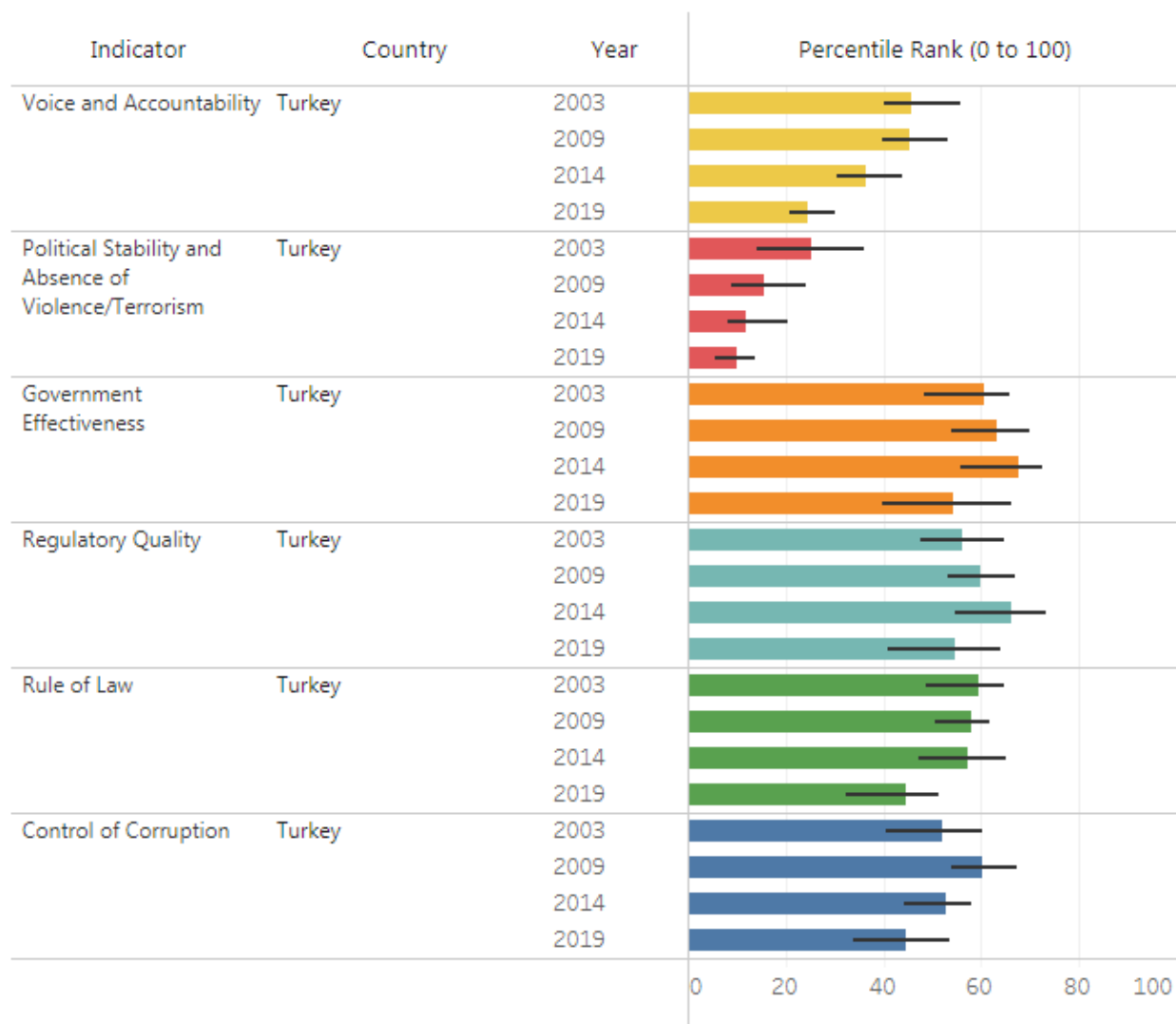
<https://www.washingtoninstitute.org/uploads/Documents/pubs/PolicyNote77-Danforth.pdf>.

- 9) Erdogan's party suffers blow after Istanbul re-run poll defeat [Электронный ресурс] // BBC NEWS. – 2019. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.bbc.com/news/world-europe-48739256>.
- 10) Eşiyok D. Tentacles of corruption: How gov't-linked businesses have been fed by Istanbul AKP municipality for years [Электронный ресурс] / Dicle Eşiyok // AhvalaNews. – 2019. – Режим доступа до ресурсу: <https://ahvalnews.com/tenders/tentacles-corruption-how-govt-linked-businesses-have-been-fed-istanbul-akp-municipality#>.
- 11) Istanbul mayoral election centers on fight against corruption [Электронный ресурс] // DeutscheWelle. – 2019. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.dw.com/en/istanbul-mayoral-election-centers-on-fight-against-corruption/a-49186995>
- 12) Makovsky A. Erdoğan's Proposal for an Empowered Presidency [Электронный ресурс] / Alan Makovsky. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.americanprogress.org/issues/security/reports/2017/03/22/428908/erdogans-proposal-empowered-presidency/>.
- 13) Transparency International Turkey [Электронный ресурс] // Transparency International. – 2019. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.transparency.org/en/countries/turkey>.
- 14) Kaufmann D. The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues [Электронный ресурс] / D. Kaufmann, M. Mastruzzi, A. Kraay // World Bank. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1682130.
- 15) Underlying nepotism? Military tank factory becomes part of Turkish-Qatari venture [Электронный ресурс] // DefenseNews. – 2019. – Режим доступа до ресурсу:

- <https://www.defensenews.com/global/europe/2019/01/25/underlying-nepotism-military-tank-factory-becomes-part-of-turkish-qatari-venture/>.
- 16) Yildirim K. Clientelism 2.0 vs. democracy in Erdogan's 'New Turkey' / Kadir Yildirim. // POMEPS Briefings. – 2015. – №26. – С. 5–8.
 - 17) Turkey's defense minister grilled over contract signed with joint Turkish-Qatari venture ВМС [Электронный ресурс] // Nordic Monitor. – 2020. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.nordicmonitor.com/2020/11/opposition-lawmakers-criticized-defense-minister-akar-over-the-contract-signed-with-joint-turkish-qatari-venture-bmc/>.
 - 18) Erdogan's party suffers blow after Istanbul re-run poll defeat [Электронный ресурс] // BBC NEWS. – 2019. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.bbc.com/news/world-europe-48739256>.
 - 19) Erdoğan government's role in ISIS oil trade exposed [Электронный ресурс] // Nordic Monitor. – 2019. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.nordicmonitor.com/2019/09/erdogan-governments-role-in-isis-oil-trade-exposed/>.
 - 20) Fahim K. Turkey's military campaign beyond its borders is powered by homemade armed drones [Электронный ресурс] / Fahim // Washington Post. – 2020. – Режим доступа до ресурсу: https://www.washingtonpost.com/world/middle_east/turkey-drones-libya-nagorno-karabakh/2020/11/29/d8c98b96-29de-11eb-9c21-3cc501d0981f_story.html.
 - 21) Erdogan's economic model of family loyalties collapses [Электронный ресурс] // The Arab Weekly. – 2020. – Режим доступа до ресурсу: <https://thearabweekly.com/erdogans-economic-model-family-loyalties-collapses>.
 - 22) Favoritism and Nepotism in The Ottoman Empire [Электронный ресурс] / Ё.ÇARIKÇI, A. ÖZKUL, A. OKSAY, H. UZUNBACAК // International

- Symposium on Sustainable Development. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: <https://core.ac.uk/download/pdf/153447043.pdf>.
- 23) Turkish Bayraktars striking Artsakh are Erdogan's family business [Электронный ресурс] // MediaMax. – 2020. – Режим доступа до ресурсу: <https://mediamax.am/en/news/special-report/39677/>.
- 24) Solomon D. Nepotism, patronage and public trust [Электронный ресурс] / David Solomon. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: <https://apo.org.au/sites/default/files/resource-files/2014-02/apo-nid38227.pdf>.
- 25) Buyukarslan A. THE OVERALL OUTLOOK OF FAVORITISM IN ORGANIZATIONS: A LITERATURE REVIEW / A. Buyukarslan, D. Ozler. // INTERNATIONAL JOURNAL OF BUSINESS AND MANAGEMENT STUDIES. – 2011. – №3. – С. 275–285.
- 26) Rimvydas Ragauskas & Ieva Valeškaitė (2020) Nepotism, political competition and overemployment, Political Research Exchange, 2:1, 1781542, DOI: 10.1080/2474736X.2020.1781542
- 27) Jaskiewicz P. Is Nepotism Good or Bad? Types of Nepotism and Implications for Knowledge Management / Peter Jaskiewicz, Klaus Uhlenbruck, David B. Balkin and Trish Reay // Family Business Review. – 2013. – Vol. 26, No 2. – P. 121–139.
- 28) Nepotism Definition [Электронный ресурс] // Merriam-Webster Dictionary – Режим доступа до ресурсу: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/nepotism>.
- 29) Safina D. Favouritism and Nepotism in an Organization: Causes and Effects. [Электронный ресурс] / Dinara Safina // Procedia Economics and Finance. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: https://kpfu.ru/staff_files/F600795089/Safina_Dinara_Favouritism_and_Nepotism_in_an_Organization_Causes_and_Effects.pdf.
- 30) Wasserman S., Faust K. Social Network Analysis: Method and Application. – Cambridge University Press, 1994. - 825 p.

ДОДАТОК А

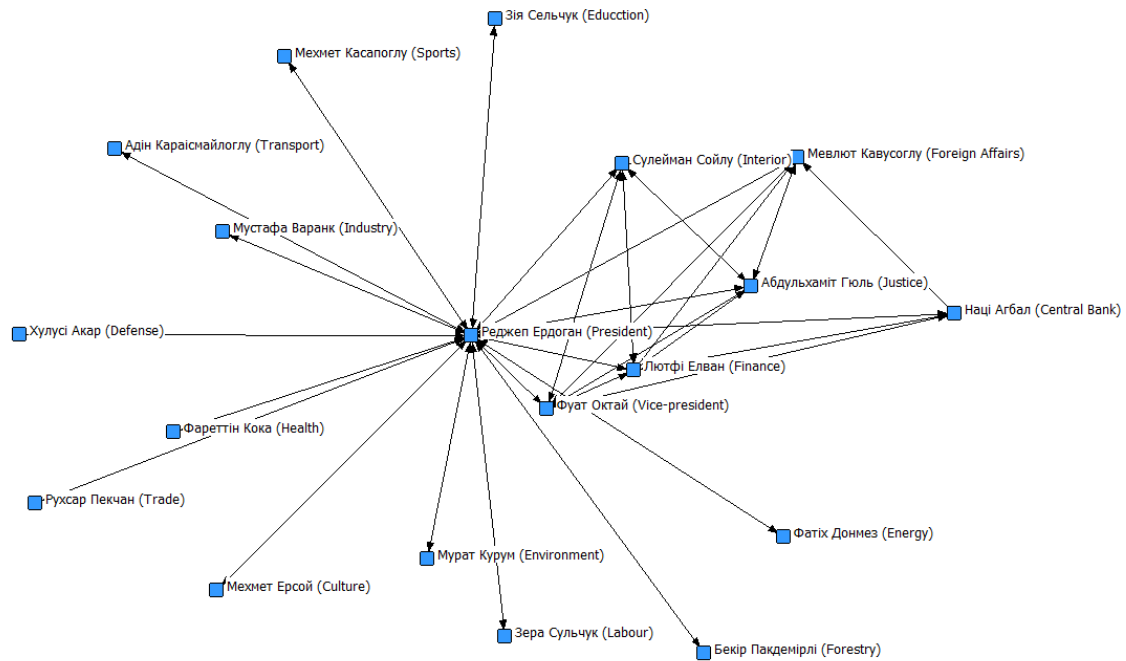

Джерело: дані Світового банку, Worldwide Governance Indicators.

<https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>

ДОДАТОК Б

Графічне зображення зв'язків в уряді Реджепа Таїпа Ердогана (з 2017 року посада міністра ліквідована, а повноваження передані президенту)

Джерело: схема побудована автором на основі біографічних даних в програмі UCINET.